

המרכז לחקר החברה הערבית בישראל

ח'אולה אבו בקר

**מדיניות הרווחה החברתית
והחינוכית בקרב האוכלוסיה
הערבית בישראל**

תוכן עניינים

5	תודות
7	הקדמה
9	1. האוכלוסיה הערבית ושירותי הרווחה
11	2. מדיניות ופוליטיקה במשרד הרווחה
19	3. תחומי הפערים בשירותי רווחה
23	4. העדר מדיניות שירותי הרווחה המותאמת
27	5. לצרכים הייחודיים של האוכלוסיה הערבית
39	6. שירותי רווחה במערכת החינוך
43	7. ועדות מעקב של אנשי מקצוע
49	האם מדינת ישראל היא מדינת רווחה
53	לאוכלוסיה הערבית?
56	סיכום והמלצות
	ביבליוגרפיה
	ראיונות

Khawla Abu-Bakr
The Social and educational
Welfare Policies towards the
Arab Citizens of Israel

خولة أبو بكر
سياسة الرفاه الاجتماعي والفقائي
تجاه المواطنين العرب في إسرائيل

מסח"כ ISBN 965-454-039-8

הנאה לדפוס:

אוריינציה, ירושלים

כל הזכויות שמורות ©

המרכז לחקר החברה הערבית בישראל
מכון ון ליר בירושלים

2001

ת 7 4070 ירושלים 91040

טל. 02-5605240 .פקס 02-5605227

E-mail: hanas@vanleer.org.il
The Institute for Israeli Arab Studies
Jerusalem, 2001

תודות

דין יהודית ערבית על ידי המרכז
1998- במימון האיחוד האירופי.
המרכז היהודי-ערבי למחקר ולמסלול הזה, בעיצה, בקריאה, במידע, בהערה

לכל המסלולים במסלול המסלול הזה, בעיצה, בקריאה, במידע, בהערה
ובתמיכה, לכולם אני מודה: ד"ר מרואן דורק, גבי ורדה דסקל, פרופ'
מרסלו דסקל, ד"ר יצחק רייטר, ד"ר עאמר אלהוזיל, ד"ר נדירס רוחאנא,
ד"ר אילנה קופמן, מר עסאם אבו ריא מצוות ההיגוי של המרכז לחקר
החברה הערבית בישראל ולד"ר עאדל מנאע, על תמיכתו בכתבת המאמר
הזה.

תודה מיוחדת על שיתוף הפעולה לכל המרואיינות והמרואיינים
ולדוברי הארגונים.

הקדמה

חברתית היא "כלל החסדרים תיים" (דורון, 1992, ע' 42). מדינת סת את מדיניות הרווחה על עקרונות המשאבים הפרטיים השדרה של מדיניות הרווחה, חרף הבדלים בעקרונות החברתיים בין המשולות השונות מאז קום המדינה ועד היום.

נייר עמדה זה ניסה לבחון את יישום מדיניות הרווחה בקרב האוכלוסיה הערבית. הכוונה היא לבדוק באיזה מידה מגיעים שירותי הרווחה בפועל לאזרחים הערבים הזקוקים לשירותים אלה. מלכתחילה התברר למחברת שהמשימה שהיא לקחה על עצמה אינה קלה.

קשה מאוד ללמוד על מדיניות הרווחה במגזר הערבי בישראל בגלל מספר סיבות:

א. נושא הרווחה מטבעו משתרע על-פני מספר רב של תחומים ומשרדים בנוסף למשרד העבודה והרווחה, בהם, בין היתר, משרד הבריאות, משרד החינוך והתרבות, משרד השיכון ומשרד התשתיות.

ב. משרדים ממשלתיים רבים והשלטון המקומי בערים מעורבות אינם מודווחים על התקציב המיוחד שהם מקצים מדי שנה לרווחה האוכלוסיה הערבית (חידר, 1991). על-כן מתקשה החוקרת לעקוב אחרי שיערי התקציב המוקצים לאוכלוסיה הערבית מתוך התקציבים הכלליים

1. האוכלוסיה הערבית ושרותי הרווחה

ערבית המסורתית המבוססת על ת והחברה הפלאחית מצד אחד, הטביעו את חותמם על המבנה בני החברה הערבית בעולם הערבי, כולל במקסלו (מסד החברה) היה הבטיח תמיכה בסיסית בקשישים, חולים, ערירים, עניים, ומחוסרי דיוור. תמורת התמיכה בנוקדים קיבל התומך מעמד חברתי, שקט נפשי, ושביעות רצון דתית.

בנוסף לתמיכה הפרטית, סיפקה החברה הערבית במהלך שנות העשרים של המאה הקודמת שרותי רווחה חברתיים קולקטיביים באמצעות מוסדות חברתיים: א) מוסדות אשר התנהלו בכספי חוקף האסלאמי (בעיקר מוסדות חינוך), ובכספי "הזכאת" השנתית. ב) מוסדות כספיים אשר דאגו ליתומים ולעניים ולפיחות החינוך. ג) מספר מצומצם של ארגוני נשים פילנתרופים אשר טיפלו בעניים וביתומים.

שלטונות המנדט הבריטי פתחו מחלקה לשרותי רווחה בפלסטין לראשונה בשנת 1944. רוב השרותים התמקדו בתחומי חינוך ובריאות. זה היה הגרעין והבסיס של שרותי הרווחה בישראל לאחר קום המדינה. מרבית השרותים הוענקו לתושבי הערים כאשר מרבית הערבים היו בכפרים ולא נהנו משרותי הרווחה האלה.

1 זאת, צדקת, היא אחת מחמש מצוות היסוד של האסלאם. זוהי מערכת מיסים על רכוש, מקרקעין, בהמות, הון ותבשילים.

במשרדים וביישובים השונים.

המחקר המקיף הראשון על שרותי רווחה במגזר הערבי נכתב לפני כעשור בידי עוזי חידר. בשל גישתו הבין-תחומית, עמד החוקר בפני בעיית המחסור בתיעוד המדיניות של המשרדים השונים כלפי המגזר הערבי והיעדר תיעוד השרותים המעטים אשר היו קיימים באותה תקופה (ראה: חידר, 1991). נייר העמדה הנוכחי יתמקד בבדיקת השפעת מדיניות הרווחה של משרד העבודה והרווחה על המגזר הערבי מנקודת מבטם של עובדי רווחה ערבים, העובדים במשרד העבודה והרווחה ובמשרד החינוך. המסמך שלפנינו אינו מתכוון להרחיב את היריעה לכלל המשרדים המשפיעים במישורין, או בעקיפין על רווחת האוכלוסיה הערבית. יחד עם זאת, הגישה הכללית של ניתוח המצב והשפעתו על החברה הערבית מבוססת על ראיה רב-תחומית.

בהמשך אציג הצעה לשינוי מצב הרווחה החברתית של האוכלוסיה הערבית בארץ.

2. מדיניות ופוליטיקה במשרד הרווחה

שר הדו"ק בין המדיניות הפוליטית של הממשלה והמדיניות של אותו שלטון (דורון, 1982, עמ' 101). שר הדו"ק בין המדיניות הפוליטית של הממשלה והמדיניות של אותו שלטון (דורון, 1982, עמ' 101). שר הדו"ק בין המדיניות הפוליטית של הממשלה והמדיניות של אותו שלטון (דורון, 1982, עמ' 101). שר הדו"ק בין המדיניות הפוליטית של הממשלה והמדיניות של אותו שלטון (דורון, 1982, עמ' 101). שר הדו"ק בין המדיניות הפוליטית של הממשלה והמדיניות של אותו שלטון (דורון, 1982, עמ' 101).

מאז הקמת משרד הרווחה (שנקרא בעבר משרד הסעד) לא נוסד אגף מיוחד לערבים, אולם נקבע יועץ בלשכת השר לאוכלוסייה הערבית. עד היום מילא את התפקיד הזה שני אנשים, אחד יהודי ואחד דרוזי. שניהם אינם אנשי מקצוע מתחום הרווחה.

עד לשנת 1958, הקמו במגזר הערבי 15 לשכות רווחה ועבדו בהן 32 עובדים סוציאליים (חידר, 1991). מגמת התפתחות השרותים הופסקה בעקבות החלטות פוליטיות של פקידים בכירים במשרד הרווחה. בשנת 1978 שכנע מנהל מחוז המשרד הרווחה מספר ראשי רשויות מקומיות ערבים להסכים להקמת לשכות רווחה מקובצות במקום לשכות מקומיות, בטענה שלשכת רווחה מקומית גולת את מרבית התקציב

2 במהלך המאמר תפורט פעילות מספר ארגונים במגזר הערבי ובנוסף להשפעת תרומתה של התנועה האסלאמית באותו נושא.

מלחמת 1948 יצרה בעיות רווחה קשות ורבות הן לתושבים אשר הפכו לפליטים והן לתושבים שנתגורו במקומותיהם וכפריהם הפכו לכפרי מקלים. הפליטים הפנימיים הפכו בין לילה למחוסרי כל: מוטבילים, עניים, פגועים פיזית ונפשית, סובלים מפירוק משפחות, מאובדן אחדים מבני המשפחה ונדידה ופיזור של חלקי משפחה אחרים מעבר לגבולות. כפרי המקלט אוכלו לפתע פתאום בתושבים נוספים של עד 30% יותר ממספרם המקורי, ללא כל הכנה בתשתיות הפיזיות, או הכלכליות של אותם הכפרים. מעצמות חברתית ודמוגרפית זו לאחר המלחמה גרמה לירידה באיכות החיים של מרבית 150,000 הערבים שהפכו לאזרחי ישראל.

באותה התקופה ניהלו את חיי האוכלוסייה הערבית הממשל הצבאי והמשרד לענייני המיעוטים. לא זו בלבד ששני הגופים האלה לא טיפלו בבעיות הפסיכולוגיות והחברתיות שנבעו מהמלחמה ומהפיכת רוב הפלסטינים לפליטים, אלא אף החריפו את בעיית האבטלה, במדיניותם שהגבילה את תנועת האוכלוסייה הערבית. תנועה זו התאפשרה רק לאלה שקיבלו רשיונות מיוחדים אשר לא הוענקו באופן סדיר ולא הוענקו לכלל האוכלוסייה שהיתה זקוקה לכך (עוזי בנימין ועטאללה מנסור, 1992). כמו כן כתוצאה מהמלחמה ותוצאותיה איבדו הערבים את המוסדות הקהילתיים, אשר טיפלו עד סוף תקופת המנדט הבריטי בצורכי רווחה. מדינת ישראל ומחלקת הפליטים בא"ס דאגו לסירופק מזון בסיסי על ידי חלוקה חודשית, וועדות נאמני וקף בערים הערביות, ארגונים כנסייתיים, מוסדות צדקה ומעט ארגוני נשים טיפלו בנזקקים ובפליטים באופן מוגבל ושטחי. צרכי רווחה בסיסיים נוספים ושיקום הטרואמות אשר נבעו מתוצאות המלחמה לא טופלו ואף החריפו, עם סיום המלחמה וקביעת גבולות שביחת הנשק בין ישראל לכל שכנותיה הערביות.

ההתפתחות הכללית של המגזר הערבי בארץ. הקמת מסגרת לשכות מקובצות הגבילה את התפתחות שרותי הרווחה בכל היישובים הערבים, הגבירה את הפער בכל תחומי השרות ומיסדה אותו, וכתוצאה, מנעה התקדמות ופיתוח רמת החיים הכללית של האוכלוסיה הערבית, והשפיעה לרעה על הרמה המקצועית של עובדים סוציאליים ערבים.

בהנחה שהאוכלוסיה הערבית זכאית לקבל תקציבי רווחה לפי שעורה באוכלוסיה הכללית³, הגיעו תחזירי ועדות המעקב לענייני רווחה למסקנה, שכתוצאה מאי הקמת לשכות רווחה בכל ישוב ערבי עד שנת 1978 מצד אחד, וכתוצאה מהקמת לשכות מקובצות לאחר-מכן מצד שני, קיבל המגזר הערבי עד שנת 1992 20% בלבד מסך כל התקציבים המגיעים לו ממשרד הרווחה (ועדת המעקב, 1987, 1991). בהסתמך על מחקר אשר ערך בנושא הזה הכלכלן אמין פארס, היה אחוז תקציב משרד הרווחה שהקצה בשנת 1998 לכלל האוכלוסיה הערבית 12%, כלומר נמוך בשליש מאחוז המגזר הזה באוכלוסיה הכללית וחרף העובדה שהאוכלוסיה הערבית היא אוכלוסיה נצרכת (כל אל-ערב, 1998, 25.9).

לפי הנוסחה של פרדיס משנת 1983, כל 1000 תושבים במדינה זקוקים לעובד סוציאלי אחד. הנוסחה הזאת מתקיימת במרבית היישובים היהודים והיום גם במספר יישובים דרוזים. בשנת 1987, מספר התושבים הערבים בארץ היה 680 אלף ומספר העובדים הסוציאליים הערבים הסתכם ב- 116. המספר החסר היה 564 עובדים סוציאליים ערבים.

3. הנתנה הזאת מתאמת לאוכלוסיות דומות ושוות. במקרה של הערבים בתוך ישראל משרד הרווחה צריך לתקצות תקציבים לפי צרכי הפיתוח ולפי הכנסות הספציפיות של האוכלוסיה הערבית. על כן, אפשר שאחוז הערבים בישראל הוא 16% - 18% מכלל האוכלוסיה, אולם תקציב הרווחה שאולי להקצות על מנת לענות על הצרכים של האוכלוסיה הזאת, ראוי כי יהיה 40% - 50% מכלל התקציב השנתי של משרד הרווחה כדי לגשר על פני הפערים בין שתי האוכלוסיות.

השנתי שמקצה משרד הפנים לרשות המקומית. אותם ראשי מועצות סבלו מחוסר תקציבים ביישוביהם וחששו מההשפעה השלילית של לשכות הרווחה על תקציביהם הדלים. השימוש בטיעונים אלה שכנע את ראשי המועצות הערביות ומאוחר יותר הוקמו ארבע לשכות מקובצות בעכו, נצרת, חדרה וחיפה. ראוי לציין שהקמת לשכות רווחה מקובצות עומדת בניגוד לחוק שרותי הסעד, תשי"ח - 1958, האומר מפורשות: "רשות מקומית תקיים לשכת סעד לשם טיפול סוציאלי בנושאים והגשת סעד להם". באותה תקופה, רק באחד-עשר יישובים ערבים היו קיימות לשכות סעד הייכות במישורן לרשויות המקומיות (ועדת המעקב לענייני רווחה, 1991, 1987).

חוסני אלעאבד, ראש ועדת המעקב לענייני רווחה במגזר הערבי טוען, שהקמת הלשכות המקובצות לא היתה אלא צעד פוליטי, שמטרתו הבסיסית היתה למצוא דרכים לעקוף את חוקי המדינה ולשל את הערבים מזכויות פיתוח יישוביהם בכל התחומים, במיוחד בנושא רווחה. הוא טוען שמאז הקמת משרד הרווחה, המדיניות כלפי האוכלוסיה הערבית הושפעה מעמדותיהם הפוליטיות של אנשי המפד"ל אשר איישו עמדות בכירות ביותר במנגנון המשרד מאז הקמתו (אלעאבד, ראיון, 1998, 26.2). הטענה של עובדי רווחה ערבים היא שפקידים אלו מעקבים מדי שנה לא רק את התקציבים השנתיים אלא גם כספים ייעודיים המאושרים מטעם משרד ראש הממשלה לפרויקטים מסוימים במגזר הערבי, כגון מקלטים לנשים ולנערות ערביות. עיקוב מתמיד זה משפיע על איכות העבודה הסדירה במסגרת הפרויקטים האלה (עאידה תומא סולימאן, ראיון, 1998, 6.4; אלעאבד, ראיון, 1998, 26.2; אמאל אלפאר, 1998, 19.3. חרב אמארה, 1998, 26.2).

להחלטה על הקמת לשכות מקובצות היתה השפעה מרחיקת לכת על

ישובי הבדווים מהווים פצצת זמן (אלוף הוראבן ואסעד גאנס, 1997). בעיניה של החברה הבדווית בנגב, הן בשבעת היישובים החדשים אשר הוקמו מטעם המדינה והן ביישובים המסורתיים (כולל היישובים הבלתי מוכרים) מצויכים גוים מספר רב של אנשי מקצוע בעלי הכשרות מיוחדות המסוגלים להבין, לכבד, ולעבוד עם החברה הבדווית ותברותה.

למרות חשיבותן של נוסחאות כמו של פרדיס בתכנון המדיניות הגבוהה במשרד הרווחה, ראוי להתייחס לנוסחה הזאת אך ורק כמדד ראשוני ולא כנוסחה מחייבת, שכן את השרותים בפועל ראוי להתאים לצרכים היחסיים של כל מגזר בחברה. המגזר הערבי סובל ממגוון רב של בעיות סוציאליות: אבסלה, אלימות בתוך המשפחה, עקירה, מחסור בשיכון, שוטטות נוער, אנאלפביתיות, נישואי מתגברים והתמכרות לסמים. כל הבעיות האלה דורשות טיפול מיוחד של משרד הרווחה, אשר חייב להתייחס לאוכלוסיה הערבית כאוכלוסיה נפרדת.

בשנת 1992, ובעקבות עבודה מאומצת בת המש שנים של ועדת המעקב לענייני רווחה, הורתה אורה נמיר, בהיותה שרת העבודה והרווחה, לסגור בהדרגה את הלשכות המקובצות ולפתוח לשכות רווחה בישובים הערבים. ההחלטה הזאת עלתה בבת אחת את רמת השרות שקיבלה האוכלוסיה הערבית בשעור של מאות אחוזים⁴. באותה שנה הקצה המשרד 100 תקנים לחמש השנים הבאות למגזר הערבי והורה לאייש אותן בהדרגה. באותה תקופה החלה שרת הרווחה לפעול להפרטת השרות במגזר הערבי, במיוחד שרותי רווחה מסדיים לילדים מפגרים ולעזרות ונערים במצוקה. מגמת ההתפתחות וההתרחבות הזאת נמשכה חרף חילופי הממשלות.

4 נחמד סער, חבר ועדת המעקב וחבר האגודה הארצית לעובדים סוציאליים מדגיש את תפקיד התאגוד הארצי ותמיכתו בדרישות ועדת המעקב כנורם אשר דרבן לשינוי ואף חזמן מחוקים בכדי לאמת את צדקת דרישותיו של המגזר הערבי באותה תקופה (ראוין 1998, 193).

מספר העובדים הסוציאליים הערבים אשר שירתו את האוכלוסיה היה מועט עד כדי כך שהחלוקה באותה תקופה היתה: עובד סוציאלי אחד לכל 11,000 תושב באזור הגליל וחלק מאזורי המושלש ועובד סוציאלי אחד לכל 7,000 תושבים בשאר האזורים. באותה תקופה חסרו 122 מתוך 238 משרות משרדיות עבור המגזר הערבי. לפי הנוסחה של רם כנען, לכל 2000 תושבים יהודיים בממוצע מוקצה עובד סוציאלי אחד, שעה שבתקופה הנסקרת היו לאותו מספר תושבים ערבים רק 0.30 משרה של עובד סוציאלי (ועדת המעקב, 1987).

לאחר הקמת הלשכות המקובצות מצאו עצמם, 16,000 תושבי הכפר עראבה, למשל, עם עובד סוציאלי אחד בחצי משרה וישב בלשכה המקובצת בעכו. תושבים מכפרים רבים שנוקדו לסינוע של העובד הסוציאלי נאלצו לנסוע מרחק של עד 75 ק"מ בשני הכיוונים כדי לקבל שרות מהלשכה. מיותר להדגיש שאוכלוסיית צרכני השרות הזה היא, בדרך כלל, עניה ולפעמים מוגבלת מבחינה פיזית.

בקרב האוכלוסיה הבדווית בדרום שרתו שני עובדים סוציאליים במשרות חלקיות אוכלוסיה בת 43 אלף תושבים הפזורים על-פני שטח גיאוגרפי נרחב. רק 263 תיקים היו בטיפול הלשכה. התמונה הזאת איננה מצביעה על מחסור בבעיות רווחה בקרב האוכלוסיה הזאת, אלא על-כך שהנוקדים והעובדים הסוציאליים התקשו להפגש אלה עם אלה בכל המרחקים בין לשכת הרווחה והאוכלוסיה הנזקקת (מסמכים פנימיים, משרד הרווחה, 1990). לפיכך, הפכו משרדי רווחה מטרד לאוכלוסיה הנזקקת ומעמסה לעובדים המקצועיים שמלאו את התפקיד (לפירוט יתר של רמת השרותים ראה את פרסומי ועדת המעקב לענייני רווחה במגזר הערבי 1987, 1991). רשויות הממשלה נציגי הבדווים מעידים על כך שקצוצים בתקציבי משרדי הממשלה השונים בכל הנוגע לפיתוח

רווחה אשר ניתנו במספר יישובים לא ענו על הצרכים. נהפוך הוא, הם פיתחו ציפיות שווא וגרמו לתסכול כפול הן בקרב האוכלוסיה הנזקקת והן אצל אנשי המקצוע.

גדעון עבאס, יועץ השר לענייני רווחה לאוכלוסיה הערבית⁵ מאמין שמנהלי המחוזות היהודים במשרד הרווחה עודדו הקמת לשכות מקובצות במגזר הערבי כפתרון קל יותר לניהול העבודה. מנקודת מבטם, לאחר הקמת הלשכות המקובצות הם לא נאלצו עוד לנודד בין כפרים ערבים מרחוקים, לפעמים ללא כבישים סלולים וללא גישה נוחה. בנוסף לכך, הוא טוען שללחצים של ועדת המעקב לא היתה כל השפעה על החלטות המשרד בנושא ביטולן של לשכות מקובצות. המהפך התחלל כתוצאה מהתפתחות פנימית בתוך משרד הרווחה, לאחר שראה בעצמו מה מתרחש בשטח ובעקבות המלצות שהוא הגיש למשרד הרווחה (ראיון, 1998.5.16).

יועץ השר בדעה שהיכרות לרמה היורדה של רמת שרותי רווחה לערבים, בהשוואה לשרותים הניתנים לאוכלוסיה היהודית, קשורות בנחשלות של הערבים, של ראשי הרשויות המקומיות, או של המנהיגים שהיו ממונים על ענייני הכפרים הערבים. הוא אינו סבור, שמשרד הרווחה מפלה בין אוכלוסיות, אלא מעניק שרותים למי שדרוש אותם. לדוגמה, הוא סבור, כי האוכלוסיה הבודוית בנגב לא דרשה תקציבים מיוחדים לענייני רווחה לכן הם לא קיבלו במשך השנים משרות, או פרויקטים ייחודיים. חידר (1991) חסיק שהמדינה לא פתרה אף לא אחת מבקעות הרווחה במגזר הערבי גם בגלל הבורות של המגזר הערבי בכל הנוגע ליכולותיו בתחום הזה.

לדעתנו, אסור להפוך את הקורבן, האוכלוסיה הערבית, לאשם במדיניות ההזנחה וההפליה של השלטונות. נהפוך הוא, יש מקום לצפת שממשל

בשנת 1998 פעלו במגזר הערבי 80 לשכות, מתן 48 ברשויות מקומיות ערביות, 11 ביישובי הבדואים בנגב ובצפון, 14 בכפרי דרוזים וצירקסים, 7 במועצות אזוריות, ועוד 7 לשכות מקומיות בערים המעורבות (מסמך פנימי, לשכת יועץ השר לענייני רווחה, 1998.1.18). אולם, אין להסיק מכך שטיב שרותי רווחה במגזר הערבי משביע רצון, או עונה על כלל הצרכים המיוחדים של האוכלוסיה.

עד שנת 1996 ולאחר ביטול הלשכות המקובצות ופתיחת לשכות מקומיות הגיע מספר התקנים במגזר הערבי ל- 320. למרות התוספת הניכרת, לא נסגר הפער בהשוואה לשרותים במגזר היהודי. שכן, לשכות רווחה, בנוסף לטיפול בבעיות נוספות כגון: אבטלה, נזיר במצוקה, נערו למצוא מענה לבעיות רווחה נוספות כגון: אבטלה, נזיר במצוקה, נערו למצוא מענה, אלכוהוליסם, סמים, אלימות במשפחה, דיור, נשיקה ממערכת החינוך. לפי מחקרו של חידר (1991) לא פתר משרד הרווחה אף אחת מהבעיות האלה של האוכלוסיה הערבית מאז קום המדינה.

יתרה מזאת, יש בהחלט מקום לטענה, כי עצם הקמת המדינה היא שגרמה במידה רבה להיווצרות הבעיות האלה, או להחמרתן. למשל: גירוש הערבים מכפריהם גרם לבעיות דיור בערים המעורבות ובכפרים רבים אשר אכלסו פליטים פנימיים. זאת ועוד, התהליך הקשה של העיור והמודרניזציה המלאכותית והבלתי הדרגתית, שנכפו על החברה הערבית בישראל כתוצאה מהשינויים במבנה הכלכלי, החברתי, והפוליטי, והמע הבין-תרבותי האינטנסיבי עם האוכלוסיה היהודית ומוסדות המדינה המושפעים מהעולם המערבי, היו בין הגורמים להתפתחות הסולדיות החברתית, ליצירת בעיות ניכור חברתי, פשע, וטיות חברתיות. שרותי

5 המדירה הישעמית של משרדו היא "יועץ השר לאוכלוסיה הלא יהודית".

3. תחומי הפערים בשירותי רווחה

מת שירותי הרווחה במגזר הערבי בשטח. אולם למרות השינויים, במספר המשרות, ובסוג השרות, ניתן למגזר הערבי, שכן, מדיניות הממשלה השונים ממשיכה להפלות לרעה את האוכלוסיות הערביות בדרכים שונות. שירותי רווחה קשורים באופן הדוק לתקציבי הרשויות. המקומיות. מאחר שרבע מתקציבו של כל פרויקט ממומן מתקציב הרשות המקומית, זרחות רבות מן הרשויות המקומיות הערביות בצעו של פרויקטים או השלמת פרויקטים, בשל קשיי תקציב.

לשכות רבות עומדות בפני הברירה לפרוש את השרות לרוחב, כלומר: לתת שרות למספר רב יותר של נזקקים בחיקף מצומצם יותר, או לתת שרות לאורד, כלומר: למספר מצומצם יותר של נזקקים באופן מקיף וממושך. רבים מעדיפים בהתלבטות מעין זו את האפשרות הראשונה. פירוש הדבר, שלפעמים נוגעים בעיה בצורה שטחית ביותר, מבלי לרדת לשרשיה וללא אפשרות ייחודי בעיר נצרת הזקמו מעודדויות לילדים ממשפחות לדוגמה, בפרויקט ייחודי בעיר נצרת הזקמו מעודדויות לילדים ממשפחות הסובלות מאלמוות. על-פי האפשרות הראשונה, כדי שמספר רב יותר של ילדים יוכלו לבקר במועדונויות, מאפשרים להם לבקר בה שלושה ימים בשבוע. על-פי האפשרות השנייה, יוכל מספר קטן יותר של ילדים לבקר במועדונויות המשיה נימים בשבוע ואף להנות מארחיה חמה והשגחה במשך שעות רבות יותר.

מדינה, הרואה עצמה אחראית לספק שירותי רווחה לאוכלוסייה, תספק את השרותים לכל המגזרים בה ותפעל כדי להגביר את מודעות מי שיקוקים לכך לזכויותיהם ולחובת הממשל כלפיהם.

עם קבלת התפקיד בשנת 1986, שם לו עבאס כמטרה לפעול ליצירת שוויון ברמת השרותים הניתנים ליישובים הדרוזים והבדווים, שבניהם משרתים בצבא. המדיניות הזאת תאמה את מדיניות ממשלת הליכוד, לפעול ליצירת שוויון בשרותים לכל המגזרים בחברה המשרתים בצבא. במרוצת שנות כהונתו בתפקיד הוא הקים מוסדות, הוסיף משרות ותפקידים, והוסיף תקציבים בצורה מועדפת, במיוחד לכפרים הדרוזים. לדוגמה כפרים דרוזים קיבלו בשנים 1993 ו- 1994 תקציבים בשער 20% - 25% מסך כל התקציב המופנה ליישובים ערבים (עבאס, מסמכים פנימיים, 1996) למרות שאחוז האוכלוסייה הדרוזית הוא פחות מ- 10% מכלל האוכלוסייה הערבית בארץ. הדוגמה הזאת מצביעה על הקשר בין מדיניות משרד הרווחה ועל הפוליטיזציה של ההחלטות ושל האגשים המאיישים עמדות מפתח.

דוגמה נוספת לכך שמדיניות המשרד לענייני רווחה לוקה בגישה פוליטית היא העובדה, שיועץ השר פועל למתן שרותים לנוער במגזר הערבי בכדי לשלוט בהם מבהינה פוליטית ולא בכדי לממש את המטרות הבסיסיות של משרד הרווחה. באחד המסמכים הפנימיים של משרד הרווחה כתב עבאס שאריך למצוא מסגרות לנוער ערבי בכדי למנוע את הצטרפותם לארגונים עוינים כדוגמת אגנא אלבלד (בני הכפר), התנועה האסלאמית, התנועה הקומוניסטית, המפלגה הדמוקרטית הערבית וכו' (עבאס, הערכים בישראל 1948-1990, חוברת פנימית, ע' 9).

לסיכום, אי אפשר להתעלם מכך שמאז קום המדינה פועל המשרד לענייני רווחה על-פי מדיניות המושפעת משיקולים פוליטיים, ועל-פי השיקולים האלה מתקבלות ההחלטות ונקבע היקף השרותים הניתנים לאוכלוסייה הערבית.

בעיה נוספת העומדת בפני האוכלוסיה הערבית בנושא שרותי רווחה היא העובדה ששרותים מסוימים שונים ניתנים לאוכלוסיות הנזקקות באמצעות ארגונים וולנטריים, כגון: ארגוני קשישים, ארגונים לשיקום אסירים משוחררים, ארגונים לתמיכה באלכוהוליסטים נגמלים, ארגונים לטיפול בצרכי נכים. בהעדר ארגונים מעין אלה במגזר הערבי, רואה עצמו משרד הרווחה חייב להודיך את האוכלוסיה איך להקים, לארגן, לבסס, ולנהל ארגונים כאלה. הדבר נעשה, בין היתר, בדרך של הפרשת חלקים מן המשרות לעובדי רווחה לעובדים למען המטרות האלה. המשרות האלה מתקוות מסד כל התקנים הדרושים לאוכלוסיות הנזקקות באותה לשכת רווחה. צורך זה הוא זוגמה אחת לאי התאמת נסחת פרדים במלואה למגזר הערבי. אם חוקי המדינה מחייבים הקמת ארגונים וולנטריים בכדי לקבל תקציבים לצורכי רווחה, אזי המדינה חייבת לספק משרות נוספות של עובדים סוציאליים לאוכלוסיות מסוימות אשר תנאייהם החברתיים והכלכליים אינם מאפשרים הקמת ארגונים וולנטרים כאלו בכוחות עצמם.

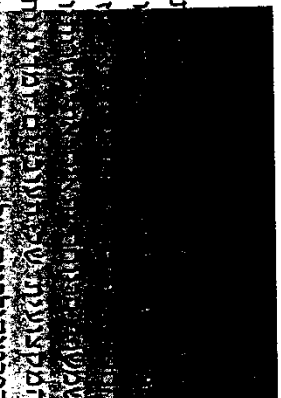
למרות שמספר משרות העובדים הסוציאליים במגזר הערבי עלה, רמת השרות עדינה ירודה. אחת הסיבות המרכזיות לכך קשורה בעובדת היסוד, שהעוני הרב השורר בקרב האוכלוסיה הערבית, במידה רבה יותר מאשר במגזר היהודי (לפירוט יתר ראה: אמין פארס, 1993; עאס אטרש, 1995; אלוף הראבן ואסעד גאם, 1997). כל היישובים הערבים בארץ, חוץ מהכפר מעלילא, נמצאים בחמשת האשכולות התחתונים של מדרג המוד החברתי-כלכלי ומתרכזים במיוחד בשני האשכולות הנמוכים ביותר (הלשכה המרכזית לסטטיסטיקה, פרסום מס' 1082, ע' 40-39). העוני במגזר הערבי מתמקד באוכלוסיות חלשות במיוחד, בעיקר בקשישים ובילדים. התנוונים מצביעים על כך שמאז שנות חששים, בין

אמאל אלפאר, מנהלת לשכת הרווחה בצנרת, הלשכה הנדולה והוותיקה ביותר במגזר הערבי, טוענת שקביעת המדיניות הפנימית הזאת קשה מאד מבחינה מקצועית. אולם תנאי התקציב אינם משאירים בפניה הרבה אלטרנטיבות. בפריקט לילדים ממשפחות אלימות היא נאלצה לבחור בדגם הלא אינטנסיבי, מתוך רצון לשרת מספר רב יותר של ילדים נזקקים. שכן, היא יודעת היטב, כי לילדים האלה אן כל מוטרת חלופית. כאשר מקצוע, אמאל אלפאר היתה מעדיפה לקלוט מדיניות פרופסיונלית שונה, אולם האילוצים התקציביים מכריחים אותה זאת הצוותים האחריים להסתפק בעבודה מקצועית שטחית ולא מקיפה.

אנשי מקצוע, האחראים לביצוע מדיניות הרווחה כמו אמאל אלפאר, נקדעים לא אחת בפער בין חוקי המדינה לבין מדיניות משרד הרווחה. לדבריה, היא מחויבת, כמנהלת לשכה, ליישם את החוקים, כמו חוק הסיעוד הממלכתי. אך מאחר שהממשלה עצמה אינה מווימה כספים למגזר הערבי, כדי לאפשר מימוש החוק, היא מוצאת עצמה בתפקיד של מאיץ במשרדי הממשלה להורים כספים, במקום להתמקד בפיתוח פרויקטים למימוש חוק הסיעוד.

אחת הבעיות הבסיסיות במגזר הערבי, המעכבת את האפשרות לצמצם הפער בשרות הרווחה, היא בעית המחסור במבני ציבור. בזמן שבמגזר היהודי קיימים מבני ציבור רבים, מקלטים ציבוריים ומבנים אחרים, המאפשרים לקיים פרויקטים לרווחה, קשה לאחר במגזר הערבי מבנים חולמים וקשה עוד יותר לגייס כספים לשכירת מבנים לפעילות. חלק ניכר מכספי ההשתתפות של הרשויות המקומיות במפעלי רווחה ניתן לשכירת מבנים אלו. ברוב הרשויות המקומיות הערביות עדיין לא קיימות תוכניות אב, או תוכניות מתאר הכלליות תוכניות לבניית מבני ציבור המתאימים לדרישות האוכלוסיות הנזקקות במגזר הערבי.

4. העזר מדיניות שרותי הרווחה המושתתת לצרכים הייחודיים של האוכלוסייה הערבית

ת בישראל שונות זו מזו במבנה
ותים של מוסדות הקיימים בתוך
זה. לפיכך, יש מקום לפנות לכך
שהמדיניות של שירותי הרווחה
המקצועית של שירותי הרווחה
הפרטיות של כל אחת מקבוצות האוכלוסיה הנזקקות לשרותי
רווחה. כאשר אין מקפידים על התאמות ייחודיות לצרכיה של כל קבוצה
באוכלוסייה, עלולה מדיניות הרווחה דווקא להזיק ליחידיות של החברה
והתרבות והפתרונות עלולים להפוך לבעיות, הן ברמה של הפרט (מיקרו)
והן ברמה של הכלל (מקרו). לדוגמה, במקרים של התעללות מינית
בקטיגים וקטיגות בתוך המשפחה, החוק מחייב מאסר המתעלל ומתן
חסות וטיפול נפשי לנפגעים. אולם במגזר הערבי מתברר, כי מאסר
המתעלל (שהוא לרוב קרוב משפחה ממדרגה ראשונה) גורם לנידוי
המשפחה בידי הקהילה ולהפיכת הנפגעים לקורבן כפול ומכופל: קורבן
של המתעלל, וקורבן של משפחת הנפגעים, בעיקר כשמדובר בילדה או
אשה, כאשר בני משפחה מאשימים אותה בפירוק התא המשפחתי
ובהטלת אות קלון על כל בני הבית. אך הנפגעים הנפגעים גם קורבן של
חברה אשר מנדה את הנפגעת ואת משפחתה ופועלת להסיגת אפשרויות
השיקום בתוך החברה. נכון הוא, שבמקרים כאלה של אלימות נהוגים
המסטרה והעובדים הסוציאליים להחתים את בני המשפחה על
התחייבות לא לפגוע פיזית בנפגעת, אך אין הם יכולים להגן עליה מפני

40% ל- 60% מהילדים הערבים חיים מתחת לקו העוני (סעדי, 1997).
נתון זה חמור במיוחד נוכח העובדה שהרשויות הערביות עצמן הן עניות
ויש להן פחות תקציב ליצור מפעלים לצמצום המצוקה הכלכלית
והמחסור במפעלי חינוך ורווחה, בטווח המיידי ובעתיד הרחוק.

הרושם המתקבל מהתבוננות בנעשה בשטח הוא שמשרד הרווחה אינו
מעניין לטפל באופן עקרוני בשורשי בעיות הרווחה במגזר הערבי. העדר
טיפול מקיף, שורשי, ועמוק בבעיות רווחה גורם לכך שבעיות חברתיות,
משפחתיות ופסיכולוגיות ממשכות להתקיים ולהפריע לפרט ולחברה.
הטיפול המועט ביותר המצוי בפועל אינו אלא בחזקת מעשה של כיבוי
שרפות. כך קרה, שתקציבים חלקיים למעשה יורדים לסמיון ואי אפשר
לראות בשטח תוצאות של שינוי אמיתי. לדוגמה, לשכת הרווחה בנצרת
הגישה הצעה לתוכנית אב הכוללת את כל הבעיות שהלשכה חייבת
לטפל בהם. העלות הסתכמה ב- 5 מיליון שקלים. המשרד השיב לבעלי
ההצעה: "היי גיוונים, עשו סדר עדיפות ריאלי". התקציב צומצם ל-
900 אלף שקלים. מנהלת הלשכה ויתרה על מרכיבים מרכזיים באותו
פרויקט. אולם בהתחייבות לתקציב הרגיל של אותה שנה, היא אמרה:
"אני מניחה שיהיה לי גרעין בתקציב השנה הנוכחית המשתכס ב- 100
אלף שקלים. כתבתי מספר מכתבים למשרד. הם אישרו לי 10,000
שקלים. אני צריכה להמשיך להלחם. חלק גדול מהזמן וההאנרגיה שלי
חולכים על פעילויות מסוג זה" (אמאל אלפאר, ראיון 19.3.1998).

אלו אם, לאחר שהות של מספר חודשים במקלט לעזרות במצוקה וקבלת הטיפול הדרוש, הן מסרבות לחזור לחיק משפחתן. בבתי מעבר במזרח היהודי חיות קבוצות של 4-5 בנות ביחד ומתקיימות מעבודתן. בבית המעבר היחיד לעזרות במצוקה במזרח הערבי נמצאות הבנות תחת השגחה של שתי מדריכות ועובדת סוציאלית השוהות במשך 24 שעות בדירת המעבר. שכן, בשווייץ הערבים לא מקובל שצעירות ערביות גרות בגפו. העובדה הזאת מגבירה את הוצאות האגודה נגד אלימות נגד נשים במזרח הערבי, אולם משרד הרווחה אינו לוקח בחשבון את המציאות הערכית-התרבותית הזאת כאשר הוא קובע את התקציב השנתי המיועד למקלטים ולפרויקטים הנלווים להם (נעאידה תומא סולימאן, ראיון, 1998, 64). כתוצאה מכך, התקציב המוקצה למדריכות המלוות הינו על חשבון פעילויות פסיכולוגיות וחברתיות אחרות, ורמת השרות המוענק לעזרות במצוקה יורדת, לא באשמת מבצעי הפרויקט.

עד היום אין משרד הרווחה מגלה גמישות ונכונות לבדוק את התנאים הייחודיים של הנזקקים לשרותי רווחה בחברה הערבית. משרד הרווחה מעולם לא מימן ולו מחקר אחד, כדי ללמוד באופן יסודי מהם הצרכים של החברה הערבית. לא נעשתה כל הכשרה ייחודית של העובדים הסוציאליים הערבים לעבודה על פי צרכי האוכלוסיה הערבית שאותה הם אמורים לשרת, כולל הדוריות והבדולות (על משמעות התאמת ההכשרה של אנשי המקצוע לצורכי האוכלוסיה ראה Dwaif, 1998).

עובדים סוציאליים ערבים המטפלים בבעיות אלימות במשפחה ובבעיות אלכוהוליזם אינם יכולים להשתמש בתיאוריות המתאמות לטיפול במשפחות בעלות רקע תרבותי מערבי, או במסדות המטפלים בבעיות כאלה במזרח היהודי. התוכניות הייחודיות שמציע משרד הרווחה אין מתאימות, בכללותן או בחלקיקן, למזרח הערבי, בשל השוני במבנה המשפחה והמבנה התרבותי (חרב אמארה, ראיון, 1998, 262). עובדים סוציאליים ערבים הציעו למשרד הרווחה לבנות בנפרד ענפים ותוכניות

פגיעה פסיכולוגית או חברתית. יתרה מזאת, במקרים רבים התערבות בסגנון זה נורמת להחלפת הפגיעה הפסיכולוגית והחברתית. לפיכך, חייב משרד הרווחה להתאים את אופן הטיפול בפגיעה למבנה החברתי של הגורם הנזקק לסייע, למערכת הערכים שבה הוא חי, כמו גם לנורמות הדתיות של החברה הערבית.

ראוי, אפוא, כי כל אנשי המקצוע העוסקים ברווחה בחברה הערבית, בהם סוציולוגים, אתרופולוגים, ועובדי בריאות הנפש ואחרים יהיו ערים לייחוד של החברה הערבית, ידונו בדרך להתאים את חוקי המדינה לצרכים הייחודיים של החברה הערבית ויציעו לרשויות ערכת חוקים ונהלים המתאמה בתכליתה למבנה החברה הערבית.

דוגמה נוספת של אי ההתאמה של מדיניות משרד הרווחה למזרח הערבי היא במישור חסינות. חוק חסינות מאפשר לחולה מרותק לקבל עזרה ביתית תמורת תשלום. העזרה הזאת מסתכמת לפעמים במספר שעות מצומצמות ביום ולפעמים מספר שעות מצומצם בשבוע. החוק עצמו בהחלט מתאים לצרכים של קשישים ערבים, אלא שהנורמות החברתיות מונעות מהם לקבל עזרה מעין זו. שכן, בני משפחה החיים עם הזקן, או בקרבת מקום, רואים כחובתם לספל בו, גם אם הדבר קשה להם ביותר. קרובי משפחה אלה יעשו ככל יכולתם כדי למנוע מתן עזרה לקין במוסד סיעודי בשל אותן נורמות חברתיות. כך המשפחה המורחבת חוסכת תקציבים ממשרדי הממשלה באופן ישיר. אך בה בעת, החוק אוסר על בני משפחה בדרגה ראשונה, כמו בנים או בנות, לקבל תמורה עבור העזרה שהם מעניקים לבן המשפחה הזקן, אפילו אם מצבו מחייב שאחד מבני המשפחה או יותר יהיו צמודים אליו, ובכך לאבד את מקור הפרנסה. משרד הרווחה וגוינט ישראל אינם מתאימים במקרה כזה את החוקים הקיימים למבנה החברתי-תרבותי של הערבים בארץ.

דוגמה נוספת של צורך בהתאמת המדיניות והמעשה לייחוד התרבותי היא בתי המעבר לעזרות במצוקה (מעל לגיל 18). הנערות עוברות לבתים

5. שירותי רווחה במערכת החינוך

דו"ת הרווחה באוכלוסיה מטוימת מאותה אוכלוסיה בלימודים. בישראל היא לקדם את התלמידים מודיים וחברתיים בין שכבות כי משרד החינוך סבור, כי האוכלוסיות החלשות וזקוקות לסייע מיוחד של המשרד בכדי להגיע להישגים נאותים ולקיים את חוק חינוך החובה. לפיכך, מקצה משרד החינוך משאבים מיוחדים לרווחה החברתית והתפשית של כלל אוכלוסיות התלמידים ושל התלמידים החיים בתנאים חברתיים-כלכליים קשים. בדיקת נושא הרווחה במערכת החינוך הערבית בישראל מעלה, כי קיים מחסור במשאבי חינוך בשלושה תחומים:

מחסור במסגרות מתאימות, ב. מחסור בתקנים, ג. מחסור בכלים הנחוצים לעבודה תקינה.

א. מחסור במסגרות. התנאים מראים ש- 75% - 85% מהילדים הערבים בגיל שלוש שנים אינם נמצאים במסגרת חינוך כלשהי, וקרוב ל- 50% מבני גיל ארבע אינם נמצאים במסגרת חינוך כלשהי. להשוואה, 96% - 98% מהילדים היהודים באותן קבוצות גיל נמצאים במסגרות מתאימות. ועדת המעקב לענייני חינוך במגזר הערבי מפרשת את אי אכיפת חוק חינוך לימוד חובה מגיל שלוש בעובדה שהוא ישרת בעיקר

המתאימות לאוכלוסיית היעד. כדי להכין תוכניות כאלה בהיקף בעל משמעות, חייב משרד הרווחה לממן הכשרת בעלי מקצוע ערבים מדיסיפלינות שונות (עובד סוציאלי, פסיכולוג חברתי, סוציולוג או אנתרופולוג) וללוות את עבודתם במודיות מתאימות, כדי לבדוק את יעילות התוכניות ואת רמת הביצוע. עד כה לא נעשה דבר בכיוון הזה, משום שתוכניות מעין אלה כרוכות בתקציב מרובה. ואף על פי כן, במגזר היהודי מתקיימות תוכניות התאמה והכשרה באופן תדיר, במיוחד בעבודה עם אוכלוסיות העולים החדשים.

גם האקדמיה הישראלית התעלמה מההבדלים הקיימים בין האוכלוסיה היהודית הדומיננטית לבין האוכלוסיה הערבית, על מגוון ריבודיה. עד היום, בתי-ספר לעבודה סוציאלית לא מצאו לנכון ללמד אף קורס אקדמי אחד על אודות האוכלוסיה הזאת. במקביל הם מצאו לנכון ללמד קורסים על נושאי עלייה, מבנה המשפחה האתיופית, או המשפחה הרוסית ולהכין אנשי מקצוע לעסוק עם האוכלוסיות המיוחדות האלה.⁶

הספרות המקצועית הנכתבת בישראל בנושא שירותי הרווחה גם היא מתעלמת ברובה מקיומה של האוכלוסיה הערבית ואינה מייחד פרקים מיוחדים העשויים להאיר את עיני אנשי המקצוע ומקבלי ההחלטות בכל הנוגע לצורכי הרווחה הייחודיים של החברה הערבית. משרד הרווחה או כל מוסד ממשלתי אחר מעולם לא מימן מחקרים על נושא הרווחה במגזר הערבי, אך מימן בשנים האחרונות עשרות מחקרים על נושאי עליה וקליטה ומיעוטים אתניים אחרים (חוסני אלעאבד, ראיון, 1998, 26.2).

6 מקרה אחד חרג היה של בית הספר המרכזי לעובדים סוציאליים כאשר חשבו השתלמות חד פעמית לעובדים סוציאליים ערבים על נושא אוריינטציה לאלימות (חוסני אלעאבד, 1998, 26.2).

חמור של חידוד מסגרות הולמות לבני נוער שאינם לומדים ואינם עובדים באורח סדיר, על ההשלכות החברתיות והכלכליות הכרוכות בכך (חוטני אלעאבד, ראיון, 26.3.1998). במגזר היהודי הבעיה המורה פחות, שכן שיעור הנעירה נמוך יותר, יש מסגרות חינוך לבני נוער שנשרו מן המסגרת הסדירה ולבסוף, גם צה"ל, בקצה החדך, יוצר מסגרת חברתית וחינוכית ומאפשר לצעירים להשלים את השכלתם והכשרתם המקצועית.

אם כ- 55% מבני הנוער הערבים נושרים ממסגרות חינוך לפני סיום כיתה י"ב, סביר להניח שרובם מתווספים לכוח העבודה במשק כבר בגיל 14.⁸ נערים אלו מועסקים בתנאי עבודה מחפירים ובניגוד לחוק ומתמצלים הן בשעות העבודה והן בסוגי העסקה האסורים על-פי החוק כשמדובר בהעסקת בני נוער, וכל זאת ללא אפשרות להשלים באותה תקופה את השכלתם והכשרתם המקצועית (ליתר פירוט על תנאי העסקת נערות ערביות ראה סבירסקי, 1987). כתוצאה מכך, מעמיק הפער בין האוכלוסיה היהודית לאוכלוסיה הערבית ומתמסד. אם נוסיף לתמונה זו גם את המחסור חרב במקומות גילוי חינוכיים ותרבותיים מתאימים לאותה קבוצת גיל, כגון מתנ"סים, מרכזי ספורט, מרכזים קהילתיים, ומעורבות נוער (חידך, 1991), גובר הסיכוי להיווצרות דור מבוגרים חדש במגזר הערבי של אנשים חסרי השכלה, חסרי מיומנות, חלשים מבחינה כלכלית וללא קשרים תרבותיים וחברתיים איתנים אל החברה שלהם.

יתרה מזאת, אפשר לצפות לכך, שנערים בעלי רקע כזה יהיו בסכנה של סטייה חברתית באחוזים בשעור העולה בהרבה על שעורים בכלל אוכלוסית בני הנוער במדינה. בשל המחסור בתקנים של עובדים סוציאליים ומדריכי חבורות רחוב בישובים הערבים, אין גם סיפול מונע בקרב האוכלוסיה הזאת.

8 אחוז הנערים הערבים מכלל האוכלוסיה במסגרת תגיל 15-17 אשר עבדו עבודה מלאה הוא 17.4% ובמקביל קרוב ל- 26% מהנערים היהודים באותה מסגרת גיל בכלל האוכלוסיה עבדו עבודה מלאה (אמון פארס, 1993).

את האוכלוסיה הערבית. על כן, הם בדעה שהמדוניות בפועל של משרד החינוך, לא המדיניות המוצהרת, היא למסד את הפער הקיים בין שתי האוכלוסיות (ועדת המעקב לענייני החינוך הערבי בישראל, 1998).

מגמת הנעירה בבתי-הספר הערבים נמצאת בעליה מתמדת. עד היום לא נעשה מאמץ כן ומקיף לספל בשורשיה ובממדיות. אחוז התלמידים אשר נשרו מכל מערכת החינוך הערבית עד כיתה י"ב בשנים 1984-1985 היה 40.55% (חידך, 1991) לעומת 55% אשר נשרו בשנת 1996 (ועדת המעקב לענייני החינוך הערבי בישראל, 1998). בשנת 1998 נשרו 18.4% מהתלמידים היהודים ממסגרות מקבילות. לתלמידים ערבים הנושרים ממסגרת לימודים לא הוקמו מאז קום המדינה ועד היום מסגרות מתאימות מספיקות כמו מסגרות מפת"ן.⁷ מסגרת מפת"ן יכולה להיות אחד הפתרונות לתלמידים אשר מגיעים לחטיבת הביניים עם ידע מייטלי בקריאה ובחשבון. ילדים אלו אינם סובלים מפיגור שכלי, אלא מפיגור סביבתי. היום קיימים המישה מוסדות מפת"ן בכל המגזר הערבי, מהם אחד נגבד כאשר על-פי הסקר של חידך (1991) יש צורך בכעשרים מוסדות נוספים. כל מוסדות מפת"ן במגזר הערבי משרתים אך ורק בנים ואין מסגרות מקבילות לבנות. אם רמת הנשיקה עלתה בעשר השנים האחרונות בקרוב ל- 11% בנורדאי ובנורדאי שגבר המחסור במוסדות מן הסוג הזה במגזר הערבי. בישובי הדוזים יש מפת"ן אחד בשלבי בנייה כאשר הצורך, על-פי הערכת יועץ שר החינוך, הוא בשלושה מוסדות נוספים (משרד החינוך, מסמכים פנימיים, 1997).

חשוב לציין שמסגרות כגון בתי-ספר להכשרה מקצועית, או קורסים מקצועיים מטעם הביטוח הלאומי הניתנים לתלמידים נושרים לא קיימים בכלל במגזר הערבי. המסקנה היא, כי במגזר הערבי יש מחסור

7 מרכז פיתוח תעשייתי לנוער.

בנוסף לשפי"י (שרות פסיכולוגי חינכי) יש במדינה מפעלים מונוניים שמטרתם לספק שרותי רווחה לילדים ולבני נוער. חלק מן המסגרות הן ממלכתיות, כמו האגף לשרותי רווחה חינוכית (שח"ר), אחרות הן מעין ממלכתיות, כמו ההסתדרות הכללית ונעמ"ת. מסגרת מסוג שלישי היא של ארגונים ציבוריים שאינם שייכים למדינה, בהם ויצ"ו, ההסתדרות הציונית, והתנועה האסלאמית.⁹ חלק מן הארגונים האלה נתונים שרותים גם במגזר הערבי.

שרותי חנינו. רוחותה לשח"ר. עד שנת 1997 לא ניתן השרות הזה לאוכלוסיה הערבית, בטענה שהוא ממומן בחלקו בידי תורמים יהודים מחו"ל. כאשר איימה ועדת המעקב לענייני החינוך במגזר הערבי לעתור לבית המשפט העליון ואף עשתה זאת חל שינוי. אגף שח"ר במשרד החינוך מצג את תקציבו כתקציב ממלכתי הממומן בידי המדינה. בדרך השתתף של אגף שח"ר כתוב: "האגף לשח"ר משתמש במשאבים שהמדינה מקצה לחיזוק אוכלוסיות חלשות, באמצעות פיתוח יוזמות חדשניות" (1998, ע' ב').

נוסף לכך, האגף אינו מצג את עצמו כשרות אקסקלוסיבי לאוכלוסיה היהודית: "האגף לשח"ר שם לו למטרה לפתוח לכל (מודגש במקור) התלמידים מן השכבות החלשות הלומדים במגמות עיוניות, במסלולים המובילים לבגרות חלקית בלבד, בכיתות-הכוון ובמרכז-נוער, מסלולי ניעות חברתית שיסייעו להם לתפוס את מקומם הראוי בקדמת הבמה החברתית" (1998, ע' ב'). היום קיימים היבטים אחדים של המפעל הזה באורח חלקי ומצומצם ביותר במספר יישובים ערבים. רב התוכניות האלה נמצאות תחת המטריה של שיקום שכונות ולפיכך אינן זמינות

⁹ לא התאפשר הדבר לקבל נתונים מדויקים על מעורבות התנועה האסלאמית בשרותי רווחה במגזר הערבי למרות פניות חוזרות בידון. דו"ח הוא שקיימים ארגונים ומסגרות חינוכיים ע"י התנועה האסלאמית המספקים במסגרות חד הוריות, משפחת של אסירים, סטודנטים, עניים, ומרכזים אחרים.

ולגבי מי שכבר כשל, מסתבר, כי קיים מחסור חמור במוסדות חסות לבני נוער עבריינים ערבים. רבים מהם, העומדים למשפט, מוחזקים בבתי-סוהר עם עבריינים מבוזרים. אחרים ממתנינים תקופה ממושכת לריצוי העונש, עד שנמצא מקום פנוי מתאים (חידר, 1991). המגמה בנושא הזה היום היא הפרטת השרות, בכדי לענות על הצרכים.

מחסור חמור בתקציבים ומסגרות הולמות קיים גם בתחום החינוך המיוחד במגזר הערבי. הפער המעמיק בצרכים הנוכחיים משנה לשנה אינו תורם לשיפור המצב. בשנת 1994 לפחות 215 ילדים בני 5 היו אמורים ללמוד במסגרת חינוך מיוחד, אולם לא נמצאו להם מסגרות מתאימות והם נשארו במערכת החינוך הרגילה. בשנת 1997, לפחות 5,232 ילדים ערבים בכיתות א'-ט', אשר למדו במסגרת החינוך הרגיל, היו אמורים ללמוד בכיתות טיפוליות והדבר לא בוצע. באותה שנה, לפחות 1,373 ילדים ערבים היו אמורים לקבל טיפול עור נוסף, הניתן במסגרת כיתות הלימוד הרגילות, לא קיבלו את הטיפול הזה. עד אותה השנה, לפחות 3,920 ילדים ערבים היו אמורים לעבור ללמוד בכיתות מיוחדות אולם לא נמצא תקציב לפתיחת הכיתות האלה (מכתבים למשרד החינוך, תקשורת אישית, 1997.18.2). במכתב ששלח ועד הפעולה לחינוך המיוחד במגזר הערבי לשר החינוך זבולון המר ז"ל, הזכיר הוועד לשר את החלטות תוכנית האב ליישום חוק החינוך המיוחד, שאותה פרסמו המינהל הפדגוגי והאגף לחינוך מיוחד במשרד החינוך בחודש אוגוסט 1994. אולם המכתב הזה ושאר פעילויות הוועד לא הביאו לכל שינוי במצב החינוך המיוחד במגזר הערבי. בשנת 1997 היה קיים מחסור באנשי מקצוע פרא-רפואיים, בסייעות ובמפקחים מקצועיים בחינוך לעווריים, חרשים, אלמים. חסרות מסגרות כמו חטיבות ביניים עמליות לתלמידים הזקוקים למסגרת לימודים מיוחדת. קיים מחסור בתוכניות לימודים מתאימות בשפה הערבית ובתוכניות העשרה לאחר שעות הלימודים הרשומות. כמו בתחומי רווחה אחרים, קיים מחסור במבני קבע המיועדים לצורכי החינוך המיוחד (הראבן וגאנס, 1997).

ארגון ויצ"ן. מועדוני הנשים השניים ליצ"ן במגזר הערבי, המקיימים פעילות לנשים ופעילות לילדים, הם מועטים ביותר ומצויים בחופה נצרת ויפו. הארגון מקיים גם מרכז לנשים חד-הוריות ומתכוון לפתח תוכנית מיוחדת לנשים ערביות באזור חיפה. הארגון הקים מועדון אחד לנשים צ'רקסיות, שלוש מועדונים לנשים דרוזיות ומועדון אחד בכפר בדווי. סוגי הפעילויות בכל המועדונים דומים הם.

ויצ"ן משתתפת בפעילות מתגייס ערבי אחד בעירייה תרשיחא, המועדון בעיקר לילדים ונוער. המתגייס משרת כ- 350 ילדים. במקביל מפעילה ויצ"ן במגזר היהודי 22 מועדונים, 30 מועדוניות, 16 פנינת משחק, 5 מרכזים היונקיים, וקו-חרום לילדים בסיכון.

מועונות היום של ויצ"ן קולטים ילדים ערבים בערים מעורבות. הארגון הקים שלושה מעונות רב-תכליתיים בתל-אביב הקולטים ילדים ערבים משפחות במצוקה ומעון יום בלפ. במגזר היהודי מנהלת ויצ"ן 167 גני ילדים ושלושה מעונות יום. בתל-הספר המקצועיים של ויצ"ן פתוחים בפני תלמידים ערבים ואחרים אכן לומדים בהם (ויצ"ן, המתחקה להסברה ופרסום, תקשורת אישית, 17.9.98).

ויצ"ן איננה מפעילה שרות לקשיש במגזר הערבי שעה שבמגזר היהודי מפעילים קרוב ל- 100 מועדונים, בית הורים אחד, וקו-חרום לקשישים ("עובדות ומספרים", חוברת ויצ"ן, 1997).

מהאמור דלעיל ברור ששני הארגונים בעלי ההשפעה הרבה ביותר בארץ בנושא פעילויות נשים אינם ששים להקים מועדונים בשוכים ערבים, בטענה של מחסור בתקציב. בשלושת הכפרים הדרוזים שבהם קיימים מועדוני ויצ"ן מתנהלת העבודה בהתנדבות.

לכלל האוכלוסייה הערבית. התקציבים המועניקים לפעילויות המצומצמות מוגבלים אף הם ואינם מאפשרים לספל באורח יסודי בבעיות החינוך במגזר הערבי.

ארגון נעמ"ת. הארגון התחיל לפעול במגזר הערבי בסוף שנות הששים. היום הוא מקיים בקרב האוכלוסייה הערבית מספר קטן של מפעלים, בהשוואה למגזר היהודי. בשנת 1998 פעלו מטעים נעמ"ת שלוש בתי-ספר מקצועיים, 30 כיתות הכוון לנערות נשורות ולנשים בתוך 11 ישובים ערבים. בחלק מבתל-הספר פתחו תכנית השלמת בחינות בגרות לנערות נשורות. כל המפעלים יחד שרתו 700 תלמידות. בנוסף לכך מקיים הארגון קורסי הכשרה לנשים חד-הוריות (במיוחד אלמנות) בשפה הערבית במשותף עם הביטוח הלאומי, קורס ליזמות עסקית, ומועדונים לנשות עסקים (כ- 300 נשים). הארגון מספק שרות סיוע משפטי באמצעות שתי עורכות-דין ערביות (במקביל ל- 20 עורכות-דין יהודיות המשרתות את המגזר היהודי). הארגון מסייע גם לנשים הסובלות מאלימות במשפחה ואף הקצה 4 מיטות מתוך 15 בתוך מקלט לנשים מוכות השייך לארגון. לגיל החד הקים ארגון נעמ"ת 18 מעונות במגזר הערבי (במקביל ל- 330 מעונות במגזר היהודי), מעון מעורב אחד ביפו ו- 5 פעוטונים (כרמל איתן -- דוברת נעמת, תקשורת אישית, 28.9.1998).

ארגון נעמ"ת צמצם את פעילותו במגזר הערבי בגלל קשיים כספיים של הארגון ושל ההסתדרות הכללית. אך חמור מכך: התשלום המיינימלי, לאחר סבסוד מטעם משרד הרווחה, שאותו נדרשות המשפחות לשלם כשכר לימוד במעונות, הוא עדיין מעמסה כלכלית למשפחות מרובות ילדים בכפרים הערבים. משרד הרווחה איננו מוכן לקבוע תעריף מיוחד למשפחות האלה, השונה מזה הקיים במגזר היהודי (נועה סבר-מחלקת ההסברה של נעמ"ת, תקשורת אישית, 31.8.1998).

(מרכז יפו למחקרים, 1991). בסקר של גבעת הניבנה משנת 1993 התברר שכ- 36.84% מהמעודנים במגזר הערבי שייכים למפלגה הקומוניסטית, 14.73% לתנועה האסלאמית, וכמעט 10.52% מכלל הישובים הערבים שבהם יש מעודנים שייכים לתנועות נשים מקומיות. ההסתדרות הקימה מועדונים ב- 72.63% מהישובים הערבים ופעילותם של שאר הגופים כמו נעמי"ד, או יצי"ז מצומצמת ביותר ובמקומות מסוימים בלתי מורגשת (נאנס, 1993).

במפת המעודנים המפלגתיים כמו בנתונים על העמותות חל שינוי גדול בשנות התשעים. המועדונים של מפלגת בל"ד בראשותו של עזמי בשארה הם השינוי הבולט בפעילות המפלגתית. אולם, גם בתחום זה כמו בנתונים על מספר העמותות אין בידינו נתונים מעודכנים.

לא כל הארגונים שנכללו בסקרים האלה פעילים באורח רצוף. לפחות 40% מהם פעולתם ארעית או עונתית. רוב הארגונים הפעילים מתמקדים בשרותים לגל הדל, במרכזי הכשרה, או בהרחבת השימוש במחשבים בכפרים הערביים. רוב רובם של הארגונים האלו ממומנים בכספי חוץ ואין ביכולתם להגיע לעצמאות כלכלית בכוחות עצמם.

הארגונים הוולנטריים האלה יצרו מקור בלתי מבוטל לתעסוקה ביישובים הערבים ומספקים שרותי רווחה אשר מוסדות אחרים, כגון המועצות המקומיות, לא הצליחו לייסד במגזר הערבי (מרכז יפו למחקרים, 1991). מצד שני, הארגונים הקיימים והאופן שבו הם פועלים הם עוד עדות למידת הפוליטיזציה של שרותי הרווחה החברתית והחינוכית בארץ.

ארגונים וולנטריים ערבים. שני מרכזי מחקר עשו עד כה סקרים מקיפים על הארגוניים והעמותות הפועלים במגזר הערבי בתחום הרווחה: מרכז יפו למחקרים בשנת 1991 והמכון לחקר השלום בגבעת הניבנה בשנת 1993. בסקר משנת 1991 מצא מרכז יפו, כי במגזר הערבי קיימים 186 ארגונים, ועדים, ועמותות מקומיות. עמותות כאלה היו קיימות בכ- 36.84% מהישובים הערבים (נאנס, 1993). 5.4% מהם נוסדו עד שנת 1948, רובם ארגוני צדקה נוצרים. קרוב ל- 75% מן הארגונים האחרים נוסדו בשנות השמונים. בשנות התשעים נמשך תהליך הקמתם של עמותות חדשות בקצב מהיר. אולם מכיוון שאין בידינו נתונים של סקר מעודכן מובאים להלן הנתונים מהסקרים של תחילת שנות התשעים. מעט הארגונים אשר נוסדו עד שנת 1960 (קרוב ל- 3%) הם, בדרך-כלל, ועדות, או עמותות אסלאמיות, אשר התארגנו בערים מעורבות. מאפיין חשוב של הארגונים אשר נוצרו בתקופה האחרונה הוא התמקדותם בענייני פיתוח חברתי, תרבותי, חינוכי ופוליטי. סביר להניח שהדבר נעשה בהשפעת המגע הבין-תרבותי בין הפלסטינים בתוך ישראל, לבין הפלסטינים בגדה המערבית ורצועת עזה, ובגולה. סיבה אחרת היא עליית שער בעלי השכלה אקדמית במגזר הערבי והתגברות כוחה האידיאולוגי של התנועה האסלאמית. חשוב להזכיר, שעד שנת 1990 18.3% מסך כל הארגונים הוולנטריים הערבים בארץ היו שייכים לתנועה האסלאמית. עורכי הסקר סבורים, כי במועל מספר הארגונים האסלאמיים רב יותר, אך קשה היה לקבל עליהם מידע מדויק, משום שהם פועלים במסגרת המסגדים ומשום שקשה להפריד בין הפעילות של הארגונים האלה למען רווחת התושבים לבין הפעילות הדתית של התנועה האסלאמית.

מאפיין נוסף של הארגונים הוולנטריים במגזר הערבי הוא העובדה שהם שייכים באורח מוצהר או סמוי למפלגות, או לגופים פוליטיים, או דתיים

הספר הערבים, אשר מעסיקים פסיכולוג, או יועץ, כי שפ"י יגביר את היקף השרות הניתן לבתי- הספר שלהם (ארוחד, 1996). דר"ח של השרות הפסיכולוגי- יועצי מצביע על כך שעל פי מודד יהרכב שרתי שפ"י בבתי- הספר, "הפער בין המגזר היהודי והלא יהודי הוא דרמאטי. רק כ- 3% מבתי-ספר במגזר היהודי אין לא אחד מאנשי שפ"י, ואילו במגזר הלא-יהודי אין יועץ וגם לא פסיכולוג כ- 51% מבתי-הספר. שני אנשי המקצוע יחד מצויים כ- 58% מבתי-הספר במגזר היהודי ורק כ- 7% מבתי הספר במגזר הלא יהודי" (ארוחד, 1996, ע' 41).

ג. מחסור בכללים מתאמים

מבנתג אבחנת. שיטות האבחון הפסיכולוגי של שפ"י מבוססות על מבחנים שהכילו את יעילותם במדינות המערב תוך תקנון והתאמה לצרכים המקומיים. מאז קום המדינה ועד היום לא מצא שפ"י לנכון לבנות ולממן מערך מבחני אבחון וכלים לטיפול בשפה הערבית המותאמים מבחינת שפה ומבחינת המבנה התרבותי והחברתי במיוחד למגזר הערבי. פסיכולוגים ערבים, העוסקים במיון תלמידים בני כל גיל, כדי להפנות אותם למסגרות מיוחדות, מודעים לכך שהכלים העומדים לרשותם ואשר פותחו בשרותים פסיכולוגיים מקומיים אינם תקינים ואינם משקפים נכונה את המצב האמיתי של התלמידים הערבים (ד"ר מחמוד סאלח, ראיון, 23.4.1998). מיותר להדגיש, שעל-פי תוצאות של מבחנים אלו הרבה פעמים נחוץ גורלם של תלמידים לכל החיים. שפ"י הבטיח לתקן את העוול הזה בתוכנית החומש של משרד החינוך.

ספרות מקצועית. האף לתוכניות לימודים ושפ"י הוציאו מאז קום המדינה עשרות ומאות ספרים וחוברות המיועדים ליועצים החינוכיים ולפסיכולוגים ולמורים לחינוך המיוחד, המותאמים לעבודה עם אוכלוסיות תלמידים בכל גילאי מערכת החינוך. לעומת זאת, מספר

ב. מחסור בתקנים

הרווחה הנפשית והחברתית של תלמידי מערכת החינוך משפיעה ישירות על התפקוד שלהם בתוך המערכת. לכן מעסיק משרד החינוך פסיכולוגים ויועצים חינוכיים האמורים לשרת את המערכת ואת הפרט. אלה עיקר תפקידיהם:

- (1) מיון התלמידים למסגרות חינוך בתוך המערכת,
 - (2) התאמת השרותים בבתי-הספר לצרכים הספציפיים של תלמידים,
 - (3) תמיכה נפשית וחברתית בילדים כיחידים וקבוצות,
 - (4) מתן הכוון ויועץ למערכת בכל הנוגע לתלמידים או לסוגיות המשפיעות על הרווחה הנפשית והחברתית של תלמיד, או קבוצה של תלמידים.
- בשנת 1996 הועסקו פסיכולוגים רק ב- 32% מבתי ספר ערבים, לעומת 81% בבתי הספר היהודים. רק ב- 24% מבתי הספר הערבים הועסקו יועצים לעומת 75% מבתי-הספר היהודים. המור מכך, מרבית הפסיכולוגים והיועצים במגזר הערבי עובדים במשרות חלקיות, שאין בהן כדי לענות על הצרכים של התלמידים. לדוגמה, בעיר עכו יש קרוב ל- 2,500 תלמידים בכל מערכת החינוך הערבית ולרשותם עומד פסיכולוג אחד בחצי משרה, שעה שהנוסחה של השרות הפסיכולוגי היעוצי היא פסיכולוג במשרה מלאה לכל 600 תלמידים (ד"ר מחמוד סאלח, ראיון, 23.4.1998). מצב זה אינו חריג, זוהי הנורמה במערכת החינוך הערבית. כתוצאה מכך, פסיכולוגים ויועצים חינוכיים פועלים בעיקר בסגנון של כיבוי שריפות, ללא אפשרות של פיתוח תוכניות רווחה חינוכית ופסיכולוגית, וללא כל יכולת לבנות תוכניות מניעה העונות על הצרכים של כל מוסד חינוכי, או ישוב.

מערכת החינוך הערבית סובלת קשות מן המחסור בשפ"י (שרות פסיכולוגי חינוכי). משנשאלו על טיב השרות, דרשו 97% ממנהלי בתי-

6. ועדות מעקב של אנשי מקצוע

התאגדות אנשי מקצוע היא תופעה מסרת הוותקנות היא, בין היתר, שפה יחידה של אנשי המקצוע ושיפור מעמדם המקצועי. הפעילים בתוך הארגון מנסים לשנות את המדיניות הכלכלית של המשרדים השונים כלפי המקצוע שלהם, באופן שההטבה תשפיע על העלאת מעמד המקצוע ועל תנאי ההעסקה. בכל הקשור לנושא

ההתארגנויות של עובדי בריאות הנפש הערבים, מתמקד המאבק בשינוי המדיניות הפוליטית של משרדי הממשלה כגון: שוויון אזרחי, שוויון הזדמנויות, שוויון בחלוקת המשאבים בין יהודים לערבים ושיפור רמת השרותים הניתנים למגזר הערבי בכלל, וכתוצאה מכך, גם לאנשי המקצוע הערבים. הם נאבקים על הדברים האלמנטריים ביותר, כגון: פתיחת

כיתה לחינוך מיוחד לא על הרחבת הפרויקטים בכיתות האלה, או על שיפור תנאי ההעסקה של מורי החינוך המיוחד. אחד מסימני המעורבות הפוליטית של אנשי המקצוע הערבים בשטח היא הקמת ועדות המעקב המקצועיות. הקמת הוועדות הייתה התפתחות טבעית ותוצאה של כנסים מקצועיים בנושא חינוך, החל משנת 1984 ונושא רווחה חברתית, החל משנת 1987. אנשי מפתח אקדמאים ופעילים באגודות מקצועיות בצד אנשים בעלי השפעה בקהילה שמו להם כמטרה עליונה את הרצון להעלות את בעיית התסכול מרמת השרותים הנמוכה מעניין אישי לעניין כלל ערבי וכלל ישראלי. הכנסים האלה הצליחו

הספרים אשר יצאו מטעם האגף לתוכניות לימודים ושפ"י בשפה הערבית איננו עולה על עשרה, וכולם יצאו לאור בחמש השנים האחרונות. לפיכך, אין לאנשי המקצוע הערבים כלים מתאימים, והם מוצאים עצמם נאלצים לתרגם לערבית את הספרות המקצועית הקיימת בערבית. אלא שהספרות הזאת לא תמיד מתאימה תמיד מבהינת התכנים לצרכים של מערכת החינוך הערבית. יתרה מזאת, מלאכת התרגום גוזלת שעות עבודה יקרות מאד מאנשי המקצוע העובדים בשעור משרה שמלכתחילה איננו מאפשר להם לעעת בכל התחומים הדורשים את טיפולם.

לסיכום, המחסור המצטבר במערכת החינוך בשל אי התאמת מדיניות משרד החינוך לצרכי המגזר הערבי, אי ביצוע תוכניות חומש, העדר הקצאת כספים לפי הצרכים האמיתיים של המגזר הערבי, לא על-פי אחוז התלמידים מכלל אוכלוסיית התלמידים במדינה, והעדר מבנים של קבע העונים על צרכי מערכת החינוך, כל אלה גורמים עורל רב לאוכלוסיות נצרכות במערכת החינוך אך גם לאוכלוסיה הרגילה של התלמידים, הנפגעת מנוכחות תלמידים המתקשים להשתלב במערכת הלימודים הרגילה.

למרות השפעתם הניכרת של שני הגופים האלה, וחורף העובדה שפעילים בהם מיטב אנשי המקצוע הערבים, לא הכיר בהם אף משרד ממשלתי באורח רשמי כגופים מייצגים. במרוצת השנים הם נפגשו עם שרי החינוך והרווחה, אולם כל השרים התייחסו אליהם מפורשות כיחידים, לא כנציגי גופים רשמיים, ללא הבדל השייך המפלגתי של השרים. בהמשך לאותה המדיניות, ניסו מנהלי המחוזות בשרותי רווחה בכל כוחם לפעול לדה-לגיטימציה של ועדות המנהל המשותף. הם איימו על עובדי המשרד הערבים והזהירים לא לקחת חלק בכנסים של ועדת המעקב לענייני רווחה כג, באומנם, כי המשרד אינו מכיר בקיומה ואינו מסכים לשחרר עובדים סוציאליים לימי עיון שאותם מארגנת הוועדה (אירועי כנס מצב השרותים החברתיים לציבור הערבי בישראל, 1987; פעילות ועדת המעקב, 1991).

צפיית האוכלוסיה הערבית מעודת המעקב מצד אחד, והתגובות הפוליטיות של משרדי הממשלה נגד אותם גופים מצד שני הגבירו את מידת הפוליטיזציה של ועדות המעקב. למרות זאת שני הגופים הדגישו כל הזמן את נטרולם המפלגתי. סאמי ג'ראסי ז"ל, שהיה יושב ראש הראשון של ועדת המעקב לענייני רווחה נסה להדגיש את גודל הפער שעל ועדת המעקב לנסות לסגור, ואת נטרולו המפלגתי של הוועדה. הוא כתב: "... הפתרונות אינם בדינו. שינוי מדיניות, שינוי מצב, ושינוי עמדות אשר נמשכו לאורך עשרות שנים אינם דבר קל. אין לקוות שגוף החסר כוח והשפעה פוליטית או מפלגתית, יוכל לתקן מה שהתקלקל במשך דורות. אולם, לא אנהנו ולא אתם [כלל הציבור הערבי] חשבנו שנוכל להחיל את השינוי הדרוש בקלות ובפשטות. אנהנו היינו ועודנו כוח מורל, חברתי, הומאני, א-מפלגתי וא-רשמי עובדים מתוך אימונה בזכותנו לשוויון מלא בכל התחומים" (פעילות ועדת המעקב, 1991, ע' 4).

לקבץ סביבם אנשי הגות ומחשבה ופוליטיקאים בצד פעילי עניין בציבור הרחב. בכדי להבטיח את אחדת הציבור התקיימו הכנסים אחת לארבע שנים בכל פעם במקום אחר ונמשכו שבע ימים בגליל, במשולש, בנגב ובערים המערובות.

ועדת המעקב לענייני החינוך הישראלי מורכבת מנציגים של ארגוני המורים, אנשי חינוך, ועדת המעקב העליונה לענייני הערבים, ועדי חורים וסטודנטים באוניברסיטאות. הוועדה הגדירה את עיקר עבודתה כבקרה של מצב החינוך הערבי, דאגה לסגירת הפערים הקיימים ומימוש השוויון בין המגזר היהודי והערבי (ד"ח ועדת המעקב לענייני החינוך הערבי בישראל, 1998). מערכת החינוך מדווחת לוועדה על כל בעיה שאין משרד החינוך מטפל בה באופן הולם. הוועדה מפקחת על מצב החינוך במגזר הערבי, הלכה למעשה ודוברת בשמו.

ועדת המעקב לענייני רווחה לאוכלוסיה הערבית נוסדה בעקבות הכנס הראשון לענייני רווחה אשר התקיים בשנת 1987. חבריה הם עובדים סוציאליים, פסיכולוגים, יועצים חינוכיים, אנשי כלכלה, ונציגים של ועדת המעקב העליונה לענייני ערבים. הוועדה שמה לה למטרה לשפר את מצב השרותים ורמת החיים הכללית במגזר הערבי באמצעות לחץ לקבל תקציבים ותקנים ממשלתי הממשלה האחראים על-כך (פעילות, ד"ח ועדת המעקב לענייני רווחה לאוכלוסיה הערבית, 1991). שתי ועדות המעקב האלה מאמינות בחשיבותם של סקרים ומחקרים כאמצעי לזיכרון מקצועי על תקציבים ושרותים ולהפעלת לחצים על משרדי הממשלה השונים. לאחרונה הציעה ועדת המעקב לענייני רווחה להקים מרכז מחקר יישומי בכדי לממש את החלטות הוועדה (חורב אמארה, ראיון, 1998.2.26).

**7. האם מדינת ישראל
היא מדינת רווחה
לאוכלוסיה הערבית?**

דינה צעירה יחסית, אשר הצליחה
מים ביותר, גם בהשוואה למדינות
מערביות אחרות. יחסית לאזור המזרחי
המצוינות של החלוקה האזורית של
השרותים הניתנים לאוכלוסיה הערבית
היהודית (לפידוס ראה אבו עסבה, 1997 ;
המעקב לענייני רווחה, 1987, 1991, 1996 ;
1996 ; ד"ר מצב החינוך הערבי בישראל, 1998 ; חידר, 1991 ; סקר על
שרותי הרווחה באוכלוסיה הערבית בישראל, 1995) מתעוררת השאלה:
האם אפשר לומר, שמדינת ישראל היא אכן מדינת רווחה גם לאוכלוסיה
הערבית?

לפי הגדרתו של שחר (1987) "מדיניות רווחה היא מדיניות הנאחזת להבטיח חופש ממחסור ומאבטלה, בטחון סוציאלי וחיי רווחה לכל האוכלוסייה שבמדינה" (ע', 33). מצד שני, הוא מגדיר את המצוקה החברתית כמצב שמתקיימים בו התנאים הבאים:

- 1 א. "האוראקלוסיה סובלת מהכנסה ממוצעת נמוכה לפש"
- 2 א. "תנאי דויר ירודים"
- 3 א. "אחוז גבוה של משפחות המתקיימות על תמיכות סעד"

התנאים שבהם פועלים עובדי הרווחה ועובדי החינוך הערבים מביאים כמעט כל אחד מהם, בשלב מסוים בהתפתחותו המקצועית, לעסוק בדרישות מול השלטונות במקום להתמקד אך ורק בהתפתחות האישית ובעבודה המקצועית. דוגמה מאלפת היא נסיונו של ד"ר מסמנד סאלת, פסיכולוג בכיר בשפ"י. בכדי להשפיע על החלטת שפ"י להכניס את נשא תקנון המבחנים הפסיכולוגיים למגזר הערבי אל תוכנית החומש, היה צריך לגייס חברי כנסת שידרשו לגייס משאבים ותקציבים. מידת הפוליטיזציה הזאת של העבודה בתחום הרווחה וקשיי היומיום גורמים לשחיקה מקצועית מהירה, לדלדול משאבים ודירים ממילא, ופיזור אנרגיה על-פני תחומים כמו פוליטיקה ותקציבים, שאין להם נגיעה ישירה לאתוס של המקצוע. האווירה הזאת גורמת בסופו של דבר להורדה נוספת של רמת השרותים ולפגיעה במרכזים.

3 ב. הממוצע של מקבלי תמיכות סעד בערים בקרב האוכלוסיה היהודית הוא 28% ובקרב האוכלוסיה הערבית הוא 20%. על-פי נתונים של המוסד לביטוח לאומי אחוז הנתמכים בנצרת בשנת 1997 היה 12 מן הממוצע הארצי. בשנת 1996, כרבע של האוכלוסיה הערבית חיה מתחת לקו העוני גם לאחר קבלת קצבאות תמיכה. בין היהודים, שיעור האוכלוסיה המקבילה קטן במחצית (הראבן, 1998).

4 ב. אחוז האבטלה הגבוה ביותר נמצא בכפרים ערבים ובמיוחד ביישובים בדווים ומגיע לעיתים לכ- 11% מכלל כוח העבודה ביישוב. האחוז האמיתי הוא גבוה בהרבה מהאחוז הרשמי, מאחר שמרבטלים מעסקים בעבודות מזדמנות בכפר, או באדמות המשפחה, מאחר שגנשים שאינן עובדות מחוץ לבית אינן נרשמות כמובטלות, משום שאנשים נמנעים מרישום בלשכות עבודה בין אם בשל ריחוק הלשכה ממקום המגורים של המובטל ובין אם מתוך רצון לשמור על כבוד עצמי (לפידר, ראה עאס אטרש, 1995).

5 ב. קרוב ל- 50% מבני הנוער הערבים בארץ עד גיל 18 אינם נמצאים במסגרת חינוכית כלשהי. באף יישוב ערבי בארץ אין פתירות כוללניים מקומיים או אזוריים לתלמידים נושרים, לנוער מנותק, או נוער במצוקה. 6 ב. אחוז הפשיעה במגזר הערבי עולה לאין שיעור על אחוז הערבים באוכלוסיה הכללית הן בקרב בני הנוער והן בקרב האוכלוסיה הבוגרת (חידר, 1991), כתוצאה מהמחסור במוסדות רווחה לצעירים ומהעדר תוכניות מניעתיות וטיפוליות.

7 ב. אחוז הערבים העוסקים במקצועות צווארון לבן בכל הרמות עומד על 20% מכלל כוח העבודה של הערבים, שעה שאחוז העובדים בחקלאות, בתעשייה, במחצבים, בבניה ובתעבורה עומד על 41.9% בנוסף לכך, אחוז הפועלים הלא-מקצועיים בקרב הערבים עומד על 10.5%

4 א. "אחוז גבוה של מובטלים"
5 א. "מספר רב של בני נוער מנותקים וחסרי מסגרת"
6 א. "שעור פשיעה גבוה"
7 א. "עיסוקים בעלי דימוי ציבורי ירוד" (עי' 23).
להלן איסה לבדוק את מידת קיום כל אחד מהתנאים הנ"ל במגזר הערבי בארץ.

1 ב. בנושא תנאי הכנסה, ידוע ש- 76% מכלל המועסקים הערבים נמצאים בשלושה עד חמשת העשירונים התחתונים של קו העוני, כשהם מהווים רוב בארבעת העשירונים הנמוכים ביותר (אמין פארס, 1993 ; הראבן, 1998).

2 ב. הסיבות המיידיות לבעיית חידור במגזר הערבי היא: הפקעת קרקעות בבעלות ערבים, הגבלת תחומי שיפוט הכפרים הערבים, באופן שאינו מאפשר להם להתפתח ולהקים שכונות לזוגות צעירים, בעיות חמורות של מצוקת דיור ושכונות עוני בערים מעורבות אשר נוצרו והתפתחו בעקבות אכלוס מואץ בשנת 1948 ולאחר מכן ע"י פליטים פנימיים, ההפרש הגדול בין סכומי המשכנתאות שמקבלים זכאים ערבים לעומת זכאים יהודים ובהתחשב במחירי הדירות בארץ. כל הגורמים מביאים לכך שהדיור הוא אחת הבעיות האקוטיות ביותר היום במגזר הערבי. אדמות בניה בכפרים הערבים הופכות למוצר נדיר והפתרון היחיד העומד בפני פיתוח והרחבת יישובים ערבים הוא סיפוח אדמות של מינהל מקרקעי ישראל לתחום שיפוט היישובים הערבים ומכירתם לזוגות צעירים ערבים במחירים מסובסדים ושיפור תנאי המשכנתאות.

בהתחשב באחריותה של המדינה לשרותי רווחה ולמצאיאות הענומה השוררת בחברה הערבית בישראל אין לנו אלא להסיק, כי המדינה אחראית ליצירת מצוקתם של מרבית בני האוכלוסיה הערבית בישראל ולמסירתה. ראשיתה של המצוקה באחריות להגירתם של מרבית התושבים הערבים מיישוביהם, נישולם מרכושם, ויצירת בעיות פסיכו-סוציאליות של הפליטים. מצוקת התעסוקה והדיור נוצרה באמצעות חוקי הממשל הצבאי אשר שררו במשך שמונה עשרה שנים מאז קום המדינה ועד שנת 1966, בנוסף לחוקים אשר אסרו על התושבים להכנס לתוך אדמותיהם ולעבד אותן בטענה שאלו הפכו לאזורים צבאיים סגורים. הפליטים אשר הציפו את הערים והכפרים ששרדו את מלחמת 1948 גרמו לצפיפות אוכלוסיה רבה, ללא הכנת תשתיות, או פיתוח שירותים מתאימים. תוצאות של מצב זה ניכרות עדיין בחיי היומיום ומשתקפות במרבית האספקטים של החיים הכלכליים והחברתיים של היישובים הערבים.

יתר על כן, המדינה נשלה את האוכלוסיה הערבית מהזכות להחל את כספי הווקף המוסלמי ולהשתמש בהם, כסף שהיה בעבר גורם מרכזי בפעילויות צדקה של האוכלוסיה הערבית בארץ. בכספים האלה הוקמו, לפני קום המדינה, פרויקטים מגוונים ברמת המקור והמיקור של החברה במטרה לתרום לרווחת הפרט והקהילה. מאז קום המדינה ועד היום לא הצליחה החברה הערבית בארץ להחזיר לחזקתה את רכוש הווקף¹⁰, ולא הצליחה להקים אוגונים פילנטרופיים בעלי עוצמה כלכלית באותו סדר גודל.

מלחמת 1948 יצרה מחסור חמור במספר המשכילים, במיוחד אנשי חינוך, אשר הפכו לפלטים במדינת ערב. החברה הערבית בארץ ומערכת

¹⁰ ילידת מאמר זה צרה מלכייל פירט על החיסוסוריה של המאבק של הערבים בתוך ישראל על זכות ניהול רכוש הווקף או על ממדי רכוש זה וחשיבותו לשיפור מצב החינוכה של המגזר הערבי.

(בנימין זמנור, 1992). האוכלוסיה הערבית מבעצת בשוק העבודה מה שקרוי "עבודה שחורה".

על-פי הקריטריונים של שחר (1987) עולה, כי האוכלוסיה הערבית ברובה חיה בתנאי מצוקה. אם מוציאים מהכלל את קצבאות הילדים, השארים, והזקנים, שזן שוות בכלל האוכלוסיה (בשנת 1997 חשוו קצבאות ילדים בין שני המגזרים, הראבן וגאנס, 1997), ותוך בדיקת הנתונים של פרישת שרותי רווחה ורמתם, אפשר להסיק שהמדינה איננה מתפקדת כלפי האוכלוסיה הערבית כמדינת רווחה באותה המידה כמו כלפי האוכלוסיה היהודית.

יש הטוענים שמדינת ישראל הטיבה עם האוכלוסיה הערבית בתחום הרווחה. בעלי הטענה הזאת מבססים את טיעונם בהשוואת מצב הערבים בארץ עם אלו שחיים במדינות ערב. טיעון זה בה להאדיר את המעט אשר עושה המדינה למען רווחת הערבים בארץ. האוכלוסיה הערבית חיה בתוך ישראל, עובדת בתוכה, וחיה את חיי היום יום לפי תנאי המחיה בארץ ומשלמת מסים למדינה, על-פי אותו סולם מס כמו בני המגזר היהודי. את ההשוואה יש לעשות עם המגזרים האחרים בתוך המדינה, לא עם עמים וחברות אחרות אשר חיים בתנאים שונים ועל-פי מערכת חוקים וערכים שונה בתכלית מזאת הקיימת בארץ.

הקשר בין הקו הפוליטי של המשטר לבין מדיניות הרווחה הוא קשר הדוק ובלתי נמנע (דורון, 1992). המניעים העומדים מאחורי בניית תקציבי הרווחה במדינה הם אידיאולוגיים, המאנניים, ומוסריים. לפיכך, חייבת המדינה והייבת כל ממשלה, באשר היא, לקבל על עצמה את האחריות לכלל המתרחש בתחום החברה והרווחה, וזו באה לידי ביטוי בהקצאת תקציבים ובפיתוח השרותים (המרכז לחקר המדיניות החברתית בישראל, 1997).

סיכום והמלצות

בתוך ישראל הוא פוליטי מטבעו
לט ומיעוט לאומי ותרבותי נשלט.

אספקט של כל מפגש בין שתי

בין היתר במדיניות הרווחה שהיא

מקצועית ובלתי תלויה. על המדיניות הזאת

מדינת ישראל היא מדינת רווחה, המעמידה את הנשוא הזה בראש סדר

העדיפויות הלאומיות, במיוחד בתקופות מיוחדות כדוגמת תקופת

העלייה האינטנסיבית בשנות התשעים מחבר העמים ומאזינפיה. אך

כשמדובר ברווחת הערבים בתוך ישראל, אין המדינה מפעילה את עקרונ

החלוקה מחדש של המשאבים, באופן שהאוכלוסיה הערבית תתנה ממנו.

חוץ מחקיצבה השווה לילדים, שארים, וזקנים, מצבה של האוכלוסיה

הערבית בנושא רווחה אינו דומה ואינו שווה לאוכלוסיה היהודית,

בשל סיבות פוליטיות וכתוצאה ממדיניות כללית של הממשלות השונות

אשר קמו בישראל, הן בנושא רווחה והן בנושאים אחרים. חרף השיפורים

הדראסטיים אשר חלו במצב לשכות הרווחה במגזר הערבי החל משנת

1992, אחוז תקציב הרווחה המגיע ללשכות הוא 12% מכלל תקציב

משרד הרווחה, שהוא נמוך בשליש משעור הערבים בכלל האוכלוסיה

בישראל ונמוך בעשרות אחוזים מהצרכים האמיתיים של המגזר הערבי

בתחום הרווחה.

אי אפשר להפריד בין בעיות הרווחה במגזר הערבי לבין המדיניות

הפוליטית. לפיכך, הפתרונות המוצעים לשיפור תנאי הרווחה של

האוכלוסיה הזאת חייבים לקחת בחשבון את המציאות הזאת.

החינוך שלה סבל קשות ממחסור תמור באנשי המקצוע. כניסתם של
אנשים לא מוכשרים למערכת עד להכשרת עובדים מקצועיים מחדש,
השאירה את חותמה על פיגורה של מערכת החינוך הערבית עד עצם
היום הזה. בנוסף לכך, העסקת יהודים במערכת, הן בהוראה, בנייה
בת-ספר, בכתבת תוכניות לימודים ובמנגנון המינהלי, גרמה להגברת
אי-האמון הפוליטי בין האוכלוסיה הערבית לבין מערכת החינוך.

שעה שהמדינה מרחיבה את שרותי הרווחה במגזר הערבי, היא מציבה
פקידים האחראים על ביצוע מדיניותה בעלי השקפות פוליטיות אשר
אינם ששים לקדם את היישובים הערבים ומוצאים דרכים שונות בכדי
לעקב תקציבים, או למנוע ביצוע החלטות המשרד. לדוגמה, משרד
הרווחה אישר תוכנית לטיפול בילדים בסיכון במדינה. פקיד בכיר במחוז
הצפון פועל לביצוע הפרויקט הזה אך ורק ביישובים אשר בהם אוכלוסיה
מעל ל- 50,000 תושבים. ההחלטה הזאת מונעת מכל המגזר הערבי, חוץ
מהעיר נצרת, את האפשרות להתנות מן הפרויקט הזה (חוסני אלעאבד,
ראיון, 26.2.1998).

של האוכלוסיה הדרוזית והבדווית. ההשתלמות האלה ידגישו את הייחוד התרבותי של המשפחה הערבית וחשיבות הקהילה בחיי של הפרט והיישוב הערבי. אנשי מקצוע יתמודדו עם הסוגיה של מידת התאמת תיאוריות הטיפול המערביות לצורכיהם הייחודיים של התושבים הערבים בארץ.

1. הרשות תערוך מחקרים בכדי ללמוד יותר על צרכיה המיוחדים של האוכלוסיה הערבית. הרשות תפתח ותתקן מבחני אבחון ומבחני אינטליגנציה מתאימים לצורכי מערכת החינוך הערבית. הרשות תערוך את הספרייה הפדגוגית בספרים המתאימים להווייתם ולצורכיהם של התלמידים הערבים ואנשי המקצוע הערבים. בנוסף לכך, היא תפתח תוכניות מניעה ותשתמש בהן גם כתוכניות לחינוך קהילתי.

1. הרשות תדאג לפתח ערוצים לחינוך האוכלוסיה הערבית להכיר את זכויותיה בנושאי רווחה והאופן שבו אפשר לדרוש את אספקת השירותים האלה.

2. המשלה תגבש תוכניות חומש תקציביות, או תוכניות תלת-שנתיות לגישור על-פני הפער בין המגזר היהודי למגזר הערבי בתחומי החינוך והרווחה. עד למימוש השוויון המלא, יש לדרוש החלת מדיניות מקפת של העדפה מתקנת. המצב הזה אמור לפצות על אי-השוויון הנמשך המשים שנה. המדינה מאמצת פרויקטים בתחום הרווחה בסדר גודל דומה כדי לקדם אוכלוסיות חלשות אחרות, בהן העולים החדשים מרוסיה ומאתיופיה.

3. המדינה תפצה את הערבים על הפסדיהם באי-ניהול כספי הווקף באמצעות הקמת קרנות מיוחדים לצורכי פיתוח חברתי, חינוכי, רווחה, ויזקה (הקרנות האלה לא יהיו פיצוי על נכסי הווקף. הטיפול בנושא

חרף השינוי שחל במדיניות משרדי המשלה כלפי הערבים, במיוחד באמצעות חוקים, אין שום ביטחון שתקציבים המיועדים לאוכלוסיה הערבית יגיעו ליעדם, בין אם בשל מחסום של שכבת פקידים שאינם רואים בעין יפה את התקדמות המגזר הערבי, בין אם בשל בעיות תקציביות של רשויות מקומיות ערביות אשר "כולעות" בתוכן את התקציבים הייעודיים, ובין אם בשל בעיות של חוסר שוויון תקציבי בין האוכלוסיה היהודית והערבית בערים מעורבות.

את האחריות למימוש ההצעות לתיקון האפליה ולמעקב אחר ביצוע החלטות, אפשר להטיל על ועדות המעקב למניחה, על אגודות מקצועיות, על מנהיגים ערבים ונציגי האוכלוסיה הערבית בכנסת:

1. בכדי לנטרל את השפעת מנגנון הפקידים העוינים למגזר הערבי מוצע להקים רשות נפרדת לשרותי רווחה וחינוך במגזר הערבי. תקציב הרשות יבוא ישירות מהמשלה ויטופל כדי פקידים ואנשי מקצוע ערבים. התקציב ינתן לפרויקטים ייעודיים הדרושים לפיתוח המגזר הערבי, לא לפי אחוז האוכלוסיה הערבית במדינה.

2. צוות הנגי ציבורי, המורכב ממנהיגי ציבור, אנשי אקדמיה ואנשי מקצוע, יקבע את מדיניות הרשות. הפקידים ברשות ימונו על-פי הכשרתם המקצועית ומידת התאמתם לתפקיד, לא על-פי השתייכותם המפלגתית. צוות ההיגוי ימצא נוסחה מתאימה, אשר תקשר בין פעילויות הרשות לבין צרכי רשויות ערבות מקומיות ותקבע את סוג שיתוף הפעולה ואת האחריות הכלכלית והביצועית של כל צד.

1. הרשות לענייני רווחה וחינוך תקיים השתלמויות מיוחדות לעובדים בבריאאות נפש בכדי להכשיר אותם במיוחד לעבוד עם האוכלוסיה הערבית. בהכשרה יושם דגש מיוחד על התנאים התרבותיים המיוחדים

ביבליוגרפיה

- ינוך הערבית בישראל. מצב קיים חביבה: המכון לחקר השלום.
בטלה ערבית בישראל. בית ברל: אל.
הערבים בישראל: שליטה ושינוי אורח חיים.
אורח, רחל, 1996. הייעוץ החלוצי והשרותים הפסיכולוגיים במערכת החינוך. משרד החינוך התרבות והספורט. ירושלים: מחלקת פרסומים. בנימין, עוזי ומנצור, עטאללה. 1992. זיכרונות משנה: ערביי ישראל מעמדם והמדיניות כלפיהם. ירושלים: כתר.
גאנס, אסעד. 1993. הערבים בישראל לקראת המאה ה-21. סקר תשתית בסיסית. גבעת חביבה: המכון לחקר השלום.
המרכז לחקר המדיניות החברתית בישראל. 1997. הקצאת משאבים לשרותים חברתיים. ירושלים.
הראבן, אלון, גאנס, אסעד. 1997. מבט לאחור ומבט קדימה: שוויון ושלום. ירושלים: סיכור.
חלשכה המרכזית לסטטיסטיקה. הירויות המקומיות בישראל 1996. נתונים פסיים. פרסום מס' 1082. ירושלים: משרד הפנים.
הראבן, אלון. 1998. מבט לאחור ומבט קדימה: האמנם "אזרחות מלאה ושווה"? ירושלים: סיכור.
ועדת המעקב לענייני החינוך הערבי בישראל. פברואר, 1998. זמ"ח מצב החינוך הערבי בישראל. (מסמך פנימי).
סבירסקי, ברברה. 1987. נשים ישראליות בקו הייצור. בתוך ב. ארנטיך

זהו יהיה, כנראה, חלק מהמשא ומתן עם נציגי האוכלוסיה הערבית בארץ ובחיל בשלבי ההסדר הסופיים של תהליך השלום באזור.

4. המדינה צריכה להקצות תקציבים מיוחדים, והרשות תכשיר אנשי מקצוע מתאימים, לטיפול בבעיות הנפשיות והחברתיות של כלל האוכלוסיה, שנוצרו בעקבות אובדן הבית והרכוש וחלק מהמשפחה והפיכת התושב הפלסטיני לפליט. אנשי מקצוע יטפלו בבעיות חברתיות הקיימות בין התושבים שעדיין נחשבים לפלסטים לבין התושבים המקוריים (אפשר לראות בתקציבים "יוחדים" אלו פיצוי ראשוני על אובדן חיי הרווחה בעקבות מלחמת 1948).

5. יש לאפשר לאוכלוסיה הערבית לגייס כספים מצבור תורמים ערבים, או מוסלמים ונוצרים החיים במדינות ערב, או במקומות אחרים בעולם, כפי שהסוכנות היהודית, ארגון ויצ"ר, ארגון הדסה וארגונים נוספים אוספים תרומות לצורכי חינוך, רווחה, וצדקה מיוחדים בכל העולם. המגזר הערבי יקים ארגוני רווחה מקבילים והכספים ישמשו לפיתוח פרקטיים חיוניים בנושאי חינוך, בריאות נפש ורווחה.

הקמת רשות רווחה וחינוך נפרדת לערבים תאפשר לדאוג לפרשת השרות לרוחב ולעומק באופן שיענה על הצרכים הייחודיים של החברה הערבית בארץ. הרשות הזאת תוכל לדאוג לפיתוח תוכניות מניעה יחד עם ארגונים אחרים אשר יתפתחו בשטח. הרשות חייבת לדאוג להשוואת רמת הרווחה במגזר הערבי לזאת הקיימת במגזר היהודי בארץ.

הכנס השלישי. 1996. לקראת תוכנית מקיפה לשרותי רווחה במגזר הערבי. מעלילא: הועד הארצי לראשי הרשויות המקומיות הערביות וועדת המעקב לענייני רווחה במגזר הערבי (בערבית).

מודרך העמותות והמוסדות הערבים הפרטיים בתוך ישראל. 1990. 1991. נצרת: מרכז יפו למחקרים.

עיתונים

כל אל-ערב. עיתון שבועי. 1998.25.9. נצרת. (ערבית)

עלונים

עובדות ומספרים. 1997. עלון מטעם ויצו (ערבית).

ביבליוגרפיה באנגלית

Dwairy M. 1998. Cross-cultural counseling: The Arab-Palestinian case. New York: The Haworth Press.

Haider A. 1991. Social welfare services for Israel's Arab population. San Francisco: Westview Press.

א. א. פואנטס נשים בקו הייצור העולמי (שלמה סבירסקי, מתרגם). חיפה: ברירות.

סבירסקי, ש., סן-ז'וני, מ., דגן, ע. אקטובר, 1996. **מבט על הקציב משרד החינוך 1990-1996.** עיקרי הממצאים. תל-אביב: מרכז אדוה. סעדן, אחמד. 1997. העוני בקרב ילדים ערבים בישראל: שאלה של אורחות. בתוך גינני גל (עורך), **ילדים עניים בישראל, סקירה רב תחומית.** ירושלים: המועצה הלאומית לשלום הילד, התנועה למלחמה בעוני בישראל.

משרד החינוך התרבות והספורט. המנהל הפדגוגי, האגף לשרותי חינוך ורווחה. 1997. **תוכנית העבודה של האגף לשה"ר לשנת הלימודים תשנ"ז.** ירושלים: מחלקת פרסומים, משרד החינוך התרבות והספורט. פארס, אמין. 1993. **לא על הפיתה לבד.** קו התפר: מחקרים על החברה הערבית בישראל. בית ברל: המרכז לחקר החברה הערבית בישראל.

שרר, דוד. 1987. **ישראל מדינת רווחה. פערים, עוני, מצוקה, ומדיניות רווחה בישראל:** מושגים ובעיות יסוד. תל-אביב: הוצאת ספרים יסוד. מסמכים פנימיים של משרד הרווחה.

ביבליוגרפיה בערבית

ועדת המעקב. 1987. **אירועי כנס מצב השרותים החברתיים לעיבור הערבי בישראל.** (בערבית).

ועדת המעקב. 1991. **אירועי הכנס השני על מצב השרותים החברתיים לעיבור הערבי בישראל.** נצרת: הועד הארצי לראשי הרשויות המקומיות הערביות וועדת המעקב לענייני רווחה. (בערבית).

ועדת ההסברה. 1991. **פעילות.** נצרת: ועדת המעקב לענייני רווחה לאוכלוסיה הערבית, הועד הארצי לראשי הרשויות המקומיות הערביות. (בערבית).

ראיונות

ראש ועדת המעקב לענייני רווחה

חבר בוועדת המעקב לענייני רווחה, נצרת. חבר בוועדת המעקב

לענייני רווחה, נצרת. חבר באגוד העו"סים הארצי.

חבר בוועדת המעקב לענייני רווחה. 19.3.1998

אמאל אלפאר. מנהלת לשכת רווחה, נצרת. 19.3.1998
עאידה תומא סולימאן. מנהלת אגודת נשים נגד אלימות נגד נשים.

6.4.1998

ד"ר מחמוד סאלח. פסיכולוג בכיר בשפ"ק, אחראי על המגזר הערבי.

23.4.1998

גדעון עבאס. יועץ שר העבודה והרווחה למגזר הערבי והדרוזי. 16.5.1998